

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

РЕПРЕСОВАНІ МОВОЗНАВЦІ

Збірник наукових праць

Ніжин – 2010

УДК 811.161.2 (09)

ББК 81.411.1д

Р 41

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 2 від 24.09.09 р.

Редакційна колегія:

д. філол. н., проф. **Бойко Н. І.** (науковий редактор),

д. філол. н., проф., академік **Мацько Л. І.**,

д. філол. н., проф. **Мойсієнко А. К.**,

д. філол. н., проф. **Степаненко М. І.**,

к. філол. н., доц. **Бойко В. М.**,

к. філол. н., доц. **Бережняк В. М.**,

к. філол. н., доц. **Давиденко Л. Б.**,

к. філол. н., доц. **Зінченко С. В.**,

к. філол. н., доц. **Пасік Н. М.**,

к. філол. н., доц. **Пугач В. М.**

Р 41 Репресовані мовознавці : [збірник наукових праць / науковий редактор Бойко Н. І.]. — Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. — 103 с.

Збірник наукових праць видано за сприяння і матеріальної підтримки Шкурка М.П. – голови наглядової ради благодійного фонду "Ніжин", генерального директора просвітньо-виробничої фірми "Сяйво".

ББК 81.411.1-

© Видавництво НД

ЗМІСТ

Шкурко М.П. Репресовані мовознавці і мова	4
Качуровський Ігор. Доля українських лінгвістів на тлі радянської мовної політики	5
Мацько Л.І. Стилістичне унормування української літературної мови у концепції Олени Курило	16
Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа у часи сталінського тоталітаризму	21
Бойко Н.І. Олена Курило про стилістичне значення паралельних форм в українській мові	38
Бойко В.М., Давиденко Л.Б. "Скарбниця українського слова" Петра Одарченка	43
Вакуленко Г.М., Клипа Н.І. Проблеми мовної норми в науковому доробку Олени Курило	48

Пасік Н.М. Синтаксичний лад слів української мови у вченні
Олекси Сиявського

54

Пуґач В.М. З історії дослідження предикативних форм на -но,
-то в українській мові: етап 20–30-х рр. ХХ ст.

61

Банзерук О.В. А.Кримський як історик мови

68

Пащенко В.М. Північноукраїнська система діалектного
вокалізму в мовознавчих інтересах В.М.Ганцова

76

* * *

Бойко Н.І., Коновал Л.В. Репрезентація діалектної експресив-
ної лексики у "Словнику поліських говорів" П.С.Лисенка

81

Зінченко С.В. Становлення найвищого ступеня порівняння

86

Пащенко В.М. Підляська система діалектних мікросистем у
структурі поліської макросистеми

98

РЕПРЕСОВАНІ МОВОЗНАВЦІ І МОВА

Наша мова, як той фенікс, – зринає із попелу, як тільки виникають сприятливі умови для її життя.

Так сталося і 20 літ тому, коли 25 лютого 1989 р. у цих стінах за допомогою кафедр української мови і української літератури НДПІ було засновано Товариство української мови ім.Т.Шевченка.

З того часу відбулося багато позитивних змін. Тебе ніхто не обізва "націоналістом", якщо ти спілкуєшся тільки українською мовою. Можна вільно говорити про проблемні сторінки нашої минувшини. Передусім про утиски культури, звичаїв, методичне спустошення душі народу – витискування на задвірки рідної мови, і про ще страшніше – душогубство комуністичною владою кращих синів і дочок народу – інтелігенції – протягом майже всього ХХ століття, починаючи від більшовицького перевороту 1917 р. і аж до 70-х "застійних" часів тоталітарного режиму. У Ніжині, наприклад, у довгому ряду гнаних філологів десятки імен – від П.В.Одарченка до Л.Й.Коцюби.

І хоч про репресованих мовознавців тричі сказано, а про zdeформоване мовознавство – може тільки наполовину, то мову нашу реабілітовано, якщо висловлюватися медичною термінологією, тільки частково. Покликане було підняти її на повен зріст Товариство української мови, але швидко його перетворили на "Просвіту" – і пріоритетність розвитку мови була знята. Це на громадському рівні. А на академічному – інститути та університети мають стати справжніми рушіями змін "мовної" погоди як у державних установах, так і в буденній діловій практиці.

Як тут не порівняти такий стан з дією "тихої сапи" за часів панування так званої мови міжнаціонального спілкування?! Тепер у наочності мова російська таки поступилася... англійській. Це видно по Києву. Чи не час у такому разі відокремити від мегаполісу столичний статус? Врешті-решт, треба ж мати не колись, а зараз столицю – українське місто!

Забуксувала й реформа українського правопису, яка мала б урахувати досягнення мовознавства як короткочасного періоду "українізації" в Радянській Україні, так і в умовах відносної свободи на Західній Україні. Тепер усе виразніше бачимо, що майбутнє за наукою. Наука дає системний підхід у вирішенні державотворчих завдань, серед яких актуальним залишається набуття українською мовою дійсно державного статусу. Пріоритет у фінансуванні має бути направлено на розвиток

науки, і мовознавчої не в останню чергу, як це робить велика Російська Федерація чи маленька Естонія.

Отже, бачиться майбутнє нашого Безбородькового ліцею не тільки як навчального закладу, а і як справжнього університету з вагомою науковою складовою у його діяльності. Мовознавство тут, враховуючи український дух Ніжина, може досягти значного поступу, що й треба підтримувати. Чому б, наприклад, державі не фінансувати стовідсотково навчання студентів за спеціальністю "українська мова і література"? Це підняло б конкурс на місце під час вступу, а відтік цих випускників за кордон не є загрозою на відміну від інших спеціалістів. В Іспанії, до речі, держава навіть у школі оплачує тільки іспанську, а вивчення іноземних мов забезпечується коштом батьків. Берімо ж приклад з Європи!

Отже, і Благодійний фонд "Ніжен", який я тут представляю, буде й далі сприяти кафедрі української мови, підставивши в цьому плече товариству "Просвіта". Присутнім же в цій залі, переважно шляхетним дівчатам-студенткам, бажаю весняної краси й заповзяття у піднесенні до рівня такої ж квітучості нашої мови.

Качуровський Ігор

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЛІНГВІСТІВ НА ТЛІ РАДЯНСЬКОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

У Катюля Мендеса є невеличка новеля: у короля була жінка, яку він дуже любив, а що він знався на малярстві, то намалював її портрет: вона мала високе чоло, продовгасте обличчя, матову перу, темні очі й волосся. І вона вмерла. Король дав їй обіцянку більше не одружуватися – хіба що знайдеться дівчина, точно така з лиця, як покійна королева. Минав час. Одного дня повз королівський замок дівчина-пастушка гнала череду; вона мала кругле рум'яне личко, ясне волосся й блакитні очі. Король бачив її з вікна, де стояв у задумі, але не звернув уваги.

За кілька днів, підійшовши до портрета дружини, він зауважив: як дивно потемніло її волосся – і перемалював його. Ще за кілька днів він помітив, що й очі на портреті стали якісь не ті – і перефарбував їх на блакитні. І так риса за рисою за якийсь час оновив увесь портрет.

І невдовзі один із царедворців сказав королю: ваша величносте, ви можете одружитися, бо тут у нас неподалік живе пастушка, – точно така, як зображено на цьому портреті.

Можливо, я не в тій послідовності переповів зміни на портреті королеви, але не в тому суть справи.

Суть справи в тому, що ця новеля нагадує мені історію розвитку української мови в нас на батьківщині за останні шістдесят років. У слові "Батьківщина" я свідомо ставлю наголос на першому А, бо лише з таким наголосом існувало воно на Україні у всіх можливих значеннях і саме так подають його словники Грінченка, Уманця і спілки та Голоскевича.

Тепер із батьківщини зробилася батьківщина... Бо ж у сотнях слів мовознавці, котрі ніколи не чули живої мови, поставили наголоси там, де сподобалося...

Природний і вільний розвиток української мови зупинено 1929 року – подвійною акцією: репресіями проти мовознавців, з одного боку, і проти письменників – з іншого (маю на думці арешти у зв'язку з підготовкою процесу Спілки Визволення України).

А трохи пізніше почався той процес, що його можна порівняти з перемалюванням українського обличчя на російське, почалося – підганяння української мови під російські граматичні норми.

Щоб від портрета королеви незмінною залишилася сама тільки рама.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Процес цей слід пов'язати з поверненням на Україну Павла Постишева – цього разу з особливими уповноваженнями від Сталіна й фактично з необмеженою владою. Відтоді ми маємо два правописи.

Я не буду зловживати граматичними термінами. Скажу лише, що правопис, опрацьований наприкінці двадцятих років – напередодні погрому української культури, можна назвати "скрипниківським" (дехто зневажливо називає його "харківським"), а другий, що його врочисто величають "київським", ліпше назвати "постишевським".

Скрипниківський був опрацьований наспіх, і в ньому не бракувало поважних вад, на яких я тут не можу зупинятися.

А щодо Постишевського, то його побудовано на гекатомбі жертв. Ось далеко не повний список українських мовознавців, яких ліквідовано або так чи інакше репресовано задля можливості підганяти українську мову під старшобратній зразок.

Андрієвська Ольга. У двадцятих роках працювала над словником живої української мови. Репресована на початку тридцятих. Дальша доля невідома.

Бузук Петро. Українсько-Білоруський лінгвіст, автор книжки "Нарис історії української мови". Був професором Одеського, пізніше – Мінського

університетів. Заарештований 1933 р. Перебував у Вологді (очевидно, засланий). Помер 1943 р. біля Тирасполя.

Василевський Степан. Рік народження невідомий. Один із тих, котрі провадили партійну лінію в мовознавстві, що виявилось в поборюванні "українського націоналізму" та русифікації словництва. Репресований 1937 р. Дальша доля невідома.

Ганцов Всеволод. Науковий співробітник Всеукраїнської Академії наук, співредактор Академічного словника української мови. Засуджений 1930 р. на процесі т. зв. Спілки Визволення України до 8 років ув'язнення, але вийшов на волю за хрущовської "відлиги". Реабілітований не був, як буцімто "законно" засуджений.

Голоскевич Григорій. Укладач "Правописного словника української мови". Засуджений на процесі Спілки Визволення України. Після закінчення терміну ув'язнення жив на засланні в Тобольську. Якоїсь ночі його знайшли повішеним у міському сквері...

Горецький Петро. Упорядник "Словника термінів педагогіки". Співавтор недопущеного до друку Академічного словника української мови. Відбув ув'язнення, а після виходу на волю був позбавлений можливості працювати за фахом.

Гладкий Микола. Біолог за фахом. Однак присвятився питанням мовознавства. Автор праць "Наша газетна мова". Помер 1942 р. у Красноярську як репресований.

Грузинський Олександр. Філолог з Ніжина. У 30-х рр. був змушений покинути Україну. За неперевереними даними – був репресований.

Дроб'язко Антін. Упорядник "Російсько-українського словника правничої мови". Репресований 1934 р. Дальша доля невідома.

Дубровський Віктор. Лексиколог, автор-упорядник кількох словників. 1930 р. на процесі СВУ засуджений до шестирічного заслання, яке відбував у Центральній Азії. Там же заарештований удруге і вивезений до концтабору. Час і місце загибелі невідомі.

Ізюмов Овсій. Лексиколог. Упорядник кількох словників, співавтор словника чужомовних слів. Заарештований за "єжовщини". Час і місце загибелі – невідомі.

Кримський Агатагел. Один із найвидатніших українських лінгвістів. Усунений у 30-х рр. від наукової діяльності. 19 липня 1941 р. заарештований у Звенигородці на Черкащині і вивезений до Казахстану. Помер у Кустанайській в'язниці 21.1?.1942 р.

Курило Олена. Авторка дослідження "Уваги до сучасної української літературної мови". Заарештована 1937 р. Загинула в концтаборі.

Любинський Микола. Колишній член Центральної Ради. У 20-х роках працював в Інституті наукової мови при Академії наук у Києві. Репресований у 30-х роках. Про час і місце загибелі відомостей не маємо.

Ніковський Андрій. Літературний критик. Редактор мовознавчих видань. Один із головних звинувачених на процесі СВУ. Відбув десятирічне ув'язнення. Напередодні війни вийшов на волю. Є відомості, що загинув 1942 р. в оточеному німцями Ленінграді.

Перегибець Микола. Автор підручників з української граматики. Заарештований 1938 р.; 1945 р. вийшов на волю. Відтоді два роки викладав у Львівському педінституті. Помер 1947 р.

Русанівський Макар. Київський лінгвіст. Заарештований у перші дні війни. Про місце й час загибелі не маю відомостей.

Німчинов Кость. Професор Харківського університету, автор низки праць з історії мови та фонетики. Заарештований 1937 р., про дальшу долю не маю відомостей.

Осипов Микола. Харківський мовознавець, працював у галузях лексикографії та стилістики. Про нього знаємо лише, що був репресований у 1930-х роках.

Смерчинський Сергій. Про нього відомо, що він походив із Поділля, працював у Вінниці, а в своїх лінгвістичних працях виявив себе прихильником орієнтації на мову широких мас. У 1930-х роках заарештований, про час і місце загибелі даних не маємо.

Сулима Микола. Професор Харківського інституту народної освіти, автор багатьох праць із мовознавства, дослідник мови Шевченка та інших письменників. Як подає Енциклопедія українознавства, репресований за "український буржуазний націоналізм у синтаксисі".

Синявський Олекса. Праці з діалектології та історії української мови, автор остаточного тексту "Українського правопису". Заарештований 1934 р., за даними ЕУ, помер 1937 р.

Страшкевич Володимир. Співавтор "Словника ділової мови". Засуджений на процесі СВУ до трирічного ув'язнення. Час і місце смерті невідомі.

Тимченко Євген. Перекладач (зокрема з фінської та естонської мов) і мовознавець. Автор "Русско-малорусского словаря", "Української граматики" та багатьох мовознавчих праць. Репресований 1937 р. Помер 1948 р., по смертю реабілітований.

Туркало Кость. Редактор Інституту української наукової мови. Підсудний на процесі СВУ, кількоразово ув'язнений. Напередодні війни

вийшов на волю, під час війни виїхав на Захід. Помер у Сполучених Штатах 1979 р.

Троян Іван. Харківський учений-мовознавець. Автор і співавтор низки праць із лінгвістики, виданих наприкінці двадцятих років. У тридцятих роках – заарештований.

Холодний Григорій. Мовознавець, професор Київського інституту народної освіти. На процесі СВУ засуджений до 8 років ув'язнення, був у Соловецькому концтаборі. Розстріляний 1938 р.

Шаля Іван. Професор української мови у Краснодарському педагогічному інституті. Перебував у Соловецькому концтаборі, звідки вивезений в невідомому напрямку (правдоподібно, розстріляний).

Шевчук Григорій. Харківський мовознавець. Автор і співавтор низки праць з лінгвістики. Заарештований у 30-х рр. Його – готовий до друку – підручник вийшов під чужим іменем.

З-поміж письменників мови Майк Йогансен, окрему увагу приділяли питанням української *Євген Плужник, Валеріян Підмогильний.*

Йогансена розстріляно в Києві 27 жовтня 1937 р.

Плужник помер у лікарні Соловецького концтабору 2 лютого 1936 р. Підмогильного в березні 1935 р. засуджено до десятирічного ув'язнення. Перебував він в ізоляторі Соловецького табору. 2 жовтня 1937 р. його засуджено на розстріл, а 3 листопада розстріляно.

Щодо *Бориса Антоненка-Давидовича*, то він звернувся до питань мови лише наприкінці життя – після повернення з таборів та заслання.

Наприкінці війни більшість українських культурних діячів, в тому числі і вчені-лінгвісти, подалася на Захід. У Житомирі залишився "філолог і естетет" (така характеристика, яку дав М.Зеров) *Борис Якубський.* Влітку 1944 р. його заарештовано, 28 грудня того ж року він помер у Київській в'язниці. *Григорій Нудьга Григорій Кочур* зазнали багаторічного ув'язнення в концтаборах.

А вижили насамперед ті, котрі вже зазнали репресій у тридцятих роках. Це Петро Одарченко та Василь Чапленко.

Петро Васильович Одарченко після закінчення ніжинського ІНО щойно починав наукову кар'єру. Його засудили до трьох років заслання, а коли він відбув строк, іще раз до трьох років. У червні 1941 р. він був доцентом Курського педінституту. Помер він у Сполучених Штатах – уже за Незалежності, на 103-у році життя. Він залишив працю про мову українців Америки.

Василь Кирилович Чапленко (Чапля) був зарештований кілька разів, жив поза межами України – на Північному Кавказі. Свого часу він закінчив

Дніпропетровський університет, йому належать дослідження про український сонет, праця "Пропащі сил сили" – українське письменство під комуністичним режимом, "а з мовознавства – "Історія нової української літературної мови" (доведена до 1933 р.). Останні роки життя страждав на манію переслідування Помер у Ческвей Віллідж (Сполучені Штати) у 1990 р.

З тих, котрі на зазнали репресій, виїхали – за моїми відомостями, – Пантелеймон Ковалів, Юрій Шевельов та Володимир Державині.

Ім'я *Шевельова* на Україні тепер достатньою мірою відоме.

Зацікавлених відсилаю до збірника-довідника "Шевченківські лауреати" 1962, стор. 654–657.

Пантелеймон Ковалів був у Києві професором педагогічного інституту та університету. На Заході – професор УВУ та ректор Богословської Академії української православної церкви. Помер 1973 р. у Вашингтоні. Головна праця – спільна з Грунським – "Нарис історії української мови".

Володимир Миколайович Державин (1899–1964) – єгиптолог, санскритолог, гевраїст, фахівець із праісторії, зі старої грузинської літератури, з питань стилістики, літературо- і мовознавства. Йому належить підручник "Курс загального мовознавства" (Авґс-бург, 1947).

Після відступу радянського війська зі Львова там залишилися прислані зі Східної України до Львівського університету лінгвісти: Кость Гупало та Дмитро Кислиця.

Кость Карпович Гупало в роках 1939–41 керував російським відділом філологічного факультету. Великий успіх у Львові за німецьких часів мала його п'єса "Тріумф прокурора Дольського". Та невдовзі німці розстріляли автора п'єси.

Дмитро Кислиця був старшим викладачем російської мови.

Після війни в Канаді викладав у школі мов при Торонтському університеті, згодом у Окледському університеті (Сполучені Штати). Був співавтором (разом із В.Шевельовим) підручника української мови.

Щодо галицьких лінгвістів, то вони майже всі 1944 року виїхали на Захід. Це і Василь Лев, і Кость Кістяківський, і Зенон Кузеля, і Ганна Наконечна, і Ярослав Рудницький...

Однією з перших жертв мовної політики стала літера "Г". Про те, яке враження зробило на українську шкільну молодь вилучення цієї літери, розповідає в автобіографічній повісті "Станція Пугаловська" Віталій Бендер.

"Зайшли також зміни в українській абетці й правописі. З літерою "Г" ми звиклися, як з давнім, повноправним складником нашої мови. Адже два роки підряд ми її писали й читали. І ось взимку 1932-го року, коли у Вишнівському появилася безліч пухлих селян, Оксана Свиридівна якось зрезигновано сказала нам, щоб ми на всіх сторінках своїх читанок виправили букву "Г" на "Г".

З дитячою невинністю й курйозністю ми жадали від неї пояснень, а вона, якось байдуже й апатично, раз по раз відповідала:

– Робіть, що вам сказано.

Та ще довго опісля в таких словах, як "ганок", "гуральня", "газ", ми за звичкою вимовляли "Г" як "Г". А враз після цього зайшла зміна з вимовою м'якого "Л". Нам було заборонено казати "кляса", "лямпа", "лябіронт", а лише "лампа", "лабіронт", а щодо слова "кляса", то в ньому не тільки "Я" тепер змінювалося на "А", а й ціле слово переводилося з жіночого роду в чоловічий – "клас".

Усунення з абетки букви "Г" викликало серед нас, дітей, якщо не занепокоєння, то глибоке здивування й загадковість. Адже ж на наших очах абетку клали на операційний стіл і з незрозумілих нам причин вирізали з неї цілком здоровий, нормально функціонуючий вузол. Зрозуміло, таке привільне поводження з абеткою, яка в свідомості дитини, щойно впровадженій в кулюари письменства, набуває такого ж значення, як "Десять Заповідей" в житті практикуючого християнина, викликало у нас непевність і хитання щодо справжньої вартости української мови взагалі. А переінакшення м'якого "Л" на тверде вже пройшло без ніякої емотивної реакції з нашого боку. Ми просто взяли читанки і механічно, без ніякого внутрішнього запиту чи жалю, зробили потрібну коректу. Наше довір'я до власної мови перестало бути таким твердим, як раніше".

Як усі, ми пригадуємо, перший озвався за відновлення літери "Г" один з найкращих знавців української мови, покійний Борис Антоненко-Давидович.

Від кінця 1969 року, коли газета "Літературна Україна" вмістила статтю Антоненка-Давидовича "Літера, за якою тужать", аж до часів "перебудови", болючих мовних проблем на Україні ніхто не порушував. Аж ось та сама "Літературна Україна" за 5 березня 1987 р. вийшла зі статтею Сергія Плачинди "А мова – як море". Автор статті підніс не тільки питання "літери, за якою тужать" (себто – літери "г"), а також цілу низку інших питань лінгво-політичного характеру.

Зупинюся на початку на цій літері – на "вибуховому" (як каже Плачинда), чи експлозивний (як я звук казати), "г".

У "Словарі" Грінченка цією літерою починається приблизно 300 слів; у словнику Голоскевича (куди увійшли також чужомовні імена й назви) – на 50 слів більше. Але в багатьох випадках маємо цей звук десь посередині слова, як-от: "хуґа", "дзиґа", "кружґанок". Тож разом це дасть щонайменше 500 слів. З-поміж них словник-довідник "Українська літературна мова і наголос" подає з правильним фонетичним писанням щось понад 40 – себто менше ніж одну десяту.

Але й педагоги, і учні переважно вимовляють так, як написано, до згаданого довідника не зазираючи. Отже, українську мову фактично збіднено на одну фонему: вибуховий звук "г" став іллітератом, тобто звуком, для якого нема відповідного позначення, а іллітерати, як це відомо з порівняльної лінгвістики, у писемних мовах приречені на зникнення.

Кому й навіщо потрібно було збіднювати українську мову? Нагадаю, що правопис Постишева-Булаховського, де залишено тільки фрикативне "г", а нема експлозивного "г", впроваджено в тридцятих роках, саме тоді, як ішов загальний наступ на українську культуру: розгромлено Академію наук, репресовано понад 80 відсотків письменників, знищено більшість архітектурно-історичних пам'яток. Що жертвою цього наступу стала саме літера "г", на це, очевидно, склалися дві причини. Перша: оскільки в російській абетці такої літери нема, то її усунули і з української – за принципом цариці Катерини: "Дабы никакой розни не было". Другою причиною здається нам те, що з вилученням літери "г" мова українська фонетично віддалялася від західноєвропейських мов, а неспроможність передати нашою модифікованою абеткою чужинецькі імена та назви (як, напр., Геґель) неминуче прищеплювала українцям думку про неповноцінність власної мови. Та якби лише Геґель! Тисячі слів чужинецького, зокрема латинського чи новолатинського походження, спотворено й окаринатурено.

Уже понад півсторіччя, як забрано з української абетки літеру "г". І тепер ми зустрічаємося з парадоксальним явищем: інтелігенція, у тому числі й філологи, вимовляють так, як написано, – "гирлига", але старий чабан, що з ним зустрівся Сергій Плачинда, зберіг справжню вимову – "гирлиґа": "Та як же це? Народ говорить гирлиґа. Тож і я..."

І тут варто згадати, що Антоненко-Давидович в одному листі висловив певність: літеру "г" буде таки відновлено! Друге важливе питання, яке порушив Сергій Плачинда в статті "А мова як море", – це не-

досконалість (конкретно – неповнота) 11-томного Словника української мови. Він наводить десятки слів, які існують у живій мові, а в Словнику відсутні. Це словник усієї української мови, а не самої тільки літературної. Автор статті вважає, що друге видання Словника варто зробити не одинадцяти-, а дванадцятитомним.

З тих діалектизмів, що наводить Сергій Плачинда, деякі зовсім не діалектизми, а слова загальноукраїнські, зігноровані упорядниками 11-томного Словника. Обмежуся двома прикладами: почуте на Кубані "гробки" (цвинтар) та підхоплений на Закарпатті і "утиральник" (рід рушника) – ці слова за мого дитинства існували в нас на Ніженщині. Отже, – це скарб загальноукраїнської мови.

Та найбільша біда в тому, що одинадцятитомник не охопив не тільки діалектизмів чи слів вернакулярної мови, а також і лексики нашого красного письменства. Ось і приклади: у нашій літературі 20-х років уживалися такі слова, як *чайма* (вітрило), *псиця* (замість вульгарного сука). Де вони? Якби упорядники словника зазирали були до віршів Драй-Хмари, Бажана, Свідзінського, скільки б вони могли взяти звідти слів "повнодзвонних, як мед, пахучих і п'янкх"! У Драй-Хмари:

Вмочає сонце в сонну потязь

Золототкане полотно –

а що таке *потязь*, читач зі словника не довідається. Це, шановний читачу, вузьке видовжене озеро.

А це в Свідзінського:

Імшеддю, морохом, гниличчям

Тамує звуки ніч...

Жодного з трьох слів першого рядка нема в Словнику української мови.

У "Сліпцях" Бажанових читач натрапляє раз у раз на такі слова, як *тарча*, *огвара*, *стожалля*, *гамула*, сугроб (не в російському значенні слова), а 11-томний словник не пояснить йому з-поміж цих слів жодного. Тож назрів час видати бодай 12-ий том доповнень і виправлень.

Ще кілька прикладів. У Свідзінського зустрічаємо такі вірші:

Бачу: наді мною

Велетень-водоріст...

У Словнику є лише "водорість" (калька з російської водорослі), а питоменно-українського "водоросту" немає.

Або візьмемо невеличку поезію Олекси Стефановича:

Вітри безпритульні, голодні,

Розскиглені пси підплотні...

Доці розімжені, слотні,

– Сльози холодні...
 Визвольний шлях
 Голодних вітрів голосіння,
 Холодних дощів росіння...
 Безплідні сльози просіння...
 Поро осіння!

Тут 22 слова, з них п'ятьох бракує в 11-томному Словнику української мови.

Тож захарачений непотрібними прикладами, роздутий "для пущей важности" 11-томний Словник ледве чи можна визнати великим здобутком українського совітського мовознавства. Радше це тільки шаблина чи сходи́нка до справжнього тлумачного словника.

Конкретно русифікація української мови провадиться кількома шляхами. Назву найголовніші:

1. Заміна українського слова російським. У 30-х рр., як свідчить, зокрема, у своїх спогадах Дмитро Кислиця, просто надходила до редакторів певна інструкція: такого слова не вживати, замість нього має бути таке й таке.

У технічних і термінологічних словниках українські назви й терміни в сотнях (якщо не тисячах) випадків замінено російськими. Я маю кілька десят прикладів, виписаних із ботанічних (у тому числі мікологічних) та орнітологічних словників і довідників.

Іноді російське слово впроваджується поступово.

Юрій Шевельов у невеличкій розвідці "Українська мова в себе дома сьогодні і завтра" (розвідка друкувалася в "Сучасності") змальовує "складну систему впровадження російського слова в українську мову". Як приклад він бере слово *живопись*. Раніше воно просто перекладалося українським "малярство", раптом у словниках, на другому місці після "малярства", з'явився виразний русизм "живопис". Згодом слово *живопис* опинилося на першому місці, а питоменно-українське *малярство* – на другому. Ще далі "живопись" перекладається як "живопис", а "малярство", хоча й стоїть позаду, але до нього вже долучені позначки "застаріле", "обласно" або "розмовне". Це так виглядає вказівка, що вживати це слово не рекомендується.

На остаточному етапі слово "малярство" мало б взагалі зникнути зі словників, але до цього поки що не дійшло...

2. Другий випадок. Заміна українського слова калькою з російського. Щоб далеко не ходити, згадаю модне слівце "витоки" (калька з російського "витоки"): цими витоками замуляно тепер українські "джерела", а українське "виток" це той запас, що ховрах збирає на зиму.

3. Вилучення з нашої мови тих етранжизмів (мовних запозичень), що їх немає в мові наших північних сусідів.

Протягом мало не двох сторіч російська мова розвивалася під впливом французької – насамперед шляхом запозичень у царині лексики. У французів немає слова *імпреза*, тому його нема і в росіян. На тій підставі це слово вилучено і з нашої мови: в новітніх словниках його не знайдемо... Нема й таких слів, як *опінія*, *візія*, *макабричний*...

4. Четвертий випадок. Зміна граматичного роду – відповідно до норми російської граматики.

Була *аналіза* – став аналіз.

Був *деталь* – стала деталь (вона)

5. П'ятий випадок – явище гетерофемії, тобто перенесення на українське слово значення подібного за звучанням російського.

В одного поета (не називаю імені) я зустрів українське слово "юга" в значенні російського "вьюга". *Юга* не має відповідника в російській мові, це сухий туман, що буває лише в літню спеку (тепер би ми сказали "смог"). А російському "вьюга" відповідає наше "хуга".

6. Шостий випадок. Перенесення наголосу. Слова грецького походження у нас зберігали свій первісний наголос, а в росіян, під французьким впливом, наголос пересунувся на кінець.

Отож: була "ностальгія", а стала ностальгія (від франц. "ностальжі").

Окремо слід виділити ті слова, де наголос перенесемо туди, де він стоїть у росіян, або ж поставлено так, щоб людина російської культури легше могла те слово вимовити.

Візьмімо слова відлам, відламок, наприкінці, недомовка, п'їтьма.

Першого з них у росіян нема, тому і в українських словниках його не знайдемо, другому відповідає "обломок", тому з відламка зробився відламок, слово "наприкінці" росіянин прочитає з наголосом на кінці (російське "на конце"), туди його й пересунули: стало – наприкінці, а п'їтьма асоціюється зі словами "тьма", "впотьмах", тому з неї стала "п'їтьма".

Так само з "недомовки" зробилася недомовка.

Крім того, практично вилучено з ужитку (визнано мовними реліктами тощо) деякі граматичні категорії, або незнані, або нетипові для російської мови, як-от: вокатив, дуаль, плюсквамперфект, степенування прикметників (замість "найповніший" пишуть "найбільш повний")...

Паралельно йде загальносоветське занечищення мови советизмами та вульгаризмами – учорашні вуличні слова й вирази запроваджено як граматичну норму. Але це окрема, інша тема.

Мацько Л.І.

СТИЛІСТИЧНЕ УНОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У КОНЦЕПЦІЇ ОЛЕНИ КУРИЛО

Видатний, але нині мало відомий український мовознавець, педагог Олена Борисівна Курило належить до тих аристократів духу етнічно неукраїнського походження, які, волею долі поєднавшись з Україною, щиро полюбили її, віддано служили українській культурі і навіть життя віддали, як писав Юрій Шерех, "за свою свідомо прийняту нову батьківщину" [8, с. 39]. (Маю на увазі Агатангела Кримського, Софію Русову, Миколу Хвильового (Фітільова) та ін.)

Народилася Олена Борисівна 6 жовтня 1890 року у місті Слонім Гродненської губернії (нині це територія Білорусі) у єврейській родині. Як зазначено в енциклопедії "Українська мова", вчилася у Львівському університеті. Юрій Шерех писав, що вищу освіту здобувала ще до Першої світової війни у Варшавському університеті та на Високих жіночих курсах там же. У Варшаві тоді активну громадську роботу розгорнули українські студентські групи, залучаючи у своє коло й осіб інших національностей, і багато з таких стали справжніми українськими патріотами.

Юрій Шерех припускає, що інтерес Олени Борисівни до української науки, культури й визвольного руху викликав визначний український мовознавець, уже тоді відомий як представник народницької течії в українській лінгвістиці Євген Тимченко. З 1913 р. він був викладачем Високих жіночих курсів, а з 1915 р. став приват-доцентом Варшавського університету. В 1913 р. у Варшаві вийшла перша книга з його задуманої серії монографій про синтаксичні функції відмінків в українській мові – про родовий відмінок.

Посилило інтерес до України знайомство Олени Борисівни зі студентом Варшавського університету Дмитром Курилом, що був пізніше старшиною армії Української Народної Республіки і працівником української дипломатичної місії у Варшаві. Згодом родина Курило переїжджає до Києва, де Олена Борисівна повністю поринає в українські справи.

Уже в 1919 р. вона опублікувала не просто дуже актуальну, а необхідну в той час, коли тільки-но впали заборони української мови, коли українська мова тільки-но здобулася на суспільно-державне визнання, працю "Курс українського правопису, підручник для шкіл і самонавчання". Вчена пише підручник для українських дітей "Початкова граматики української мови", який у Києві і Харкові до 1926 р. мав 18 видань, викладає у Київському інституті народної освіти (нині – Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова). У 20-х роках ХХ ст. Олена Борисівна працювала старшим науковим співробітником, консультантом Інституту наукової мови Академії наук України (ВУАН), опрацьовувала медичну, хімічну, біологічну термінологію та інші групи термінів. В різні роки, а то й одночасно, вона працювала членом Етнографічної комісії, членом Краєзнавчої комісії, членом Діалектологічної комісії ВУАН, виявляла широку наукову ерудицію і зацікавленість, укладала проект правопису чужих слів, опублікувала понад 30 праць різної тематики і жанрів (посібники, словники, статті, рецензії, огляди, програми).

Проте з 1930-го року починається політичний розгром Всеукраїнської академії наук, і Олена Борисівна Курило змушена залишити Київ. На певний час вона оселяється у Москві, там викладає у Московському педагогічному інституті до арешту у 1937 р. Після цього документальних даних про Олену Курило не стало, зрідка зринали чутки за спогадами українських страдників і поселенців. Казали, що вона була високоосвіченою людиною, могла спокійно жити з іншим фахом, знала кілька мов і могла б викладати та досліджувати їх. Але неподільний зв'язок з Україною, українською мовою і Українською Академією наук, очевидно, був таким міцним, що не стало сили його переступити. За даними енциклопедії "Українська мова", Олена Борисівна Курило з 4 до 21 лютого 1933 року перебувала під арештом "за безпідставними звинуваченнями як учасниця контррев. націоналіст. орг-ції". Після звільнення змушена була виїхати до Росії, викладала в Моск. обл. пед. ін-ті. 5. X. 1938 була заарештована вдруге, засуджена до 8 років таборів і в квітні 1939 вислана в Казахстан (Караганд. табір), звідки звільнена 5. X. 1946. Дальша її доля невідома. Реабіліт. 1989" [4, с. 300–301].

Наукову творчість Олени Курило Юрій Шерех поділив на чотири цикли. Перший з них – це проблеми нормалізації української літературної мови, особливо у стилістиці і термінології. Другий – історія української мови, зокрема історична фонетика, третій – діалектологія, четвертий – загальна фонетика і фонологія. Кожний цикл представлений публікаціями: "Російсько-український словник медичної термінології" (1918); "Словник української фізичної термінології" (проект, 1918); "Словник хімічної термі-

нології" (проект, 1923); "Словник української ботанічної номенклатури" (1927); "Програма для збирання етнографічних матеріалів" (1923) та інші.

До проблеми нормування у стилістиці і термінології можна, зокрема, віднести працю Олени Курило "Уваги до сучасної української літературної мови: вступне слово" [3, с. 94–100].

У процесах унормування української мови на етапі 20–30-х рр. Олена Курило діяла поруч із видатними українськими вченими О.Синявським, В.Ганцовим, С.Смеречинським, Є.Тимченком, Л.Булаховським та іншими. Ю.Шерех вважав, що без діяльності цих трьох (О.Курило, О.Синявський, В.Ганцов) визначних мовознавців "українська літературна мова мала б дещо інший характер – і цього не вдалося змінити навіть пізнішими мовними чистками в УСРСР. Наслідки праці цих мовознавців не викорчовані і не можуть бути викорчовані... з двох причин: бо їхня праця спиралася не на фантазії й суб'єктивні забаганки, а на факти й тенденції розвитку живої народної та інтелігентської мови; і також – бо вони самі мали наукову лінгвістичну кваліфікацію, лінгвістичну обдарованість і почуття відповідальності за зроблене" [8, с. 44].

З праці Олени Курило "Уваги до сучасної української літературної мови: вступне слово" можна виокремити кілька принципових позицій, які є актуальними й для стилістики сучасної української літературної мови:

1. Специфіка кожної національної мови твориться її мовними засобами різних рівнів, але роль різних рівнів мови у цьому не однакова: "Своєрідним характером, тим так званим, "духом" своїм, мова спирається передусім на стилістиці, складні, фразеології та словотворі" [3, с. 95].

2. Нова ідеологія, новий спосіб життя породжують нові культурно-національні форми життя, і все це веде до домінування нових явищ, омовлення їх лексичними і стилістичними засобами: "Тут живо треба було дати вислови цим новим культурно-національним формам життя" [3, с. 94]. Олена Курило вважала, що українська наукова та ділова мова відстає від живої народної мови, як і російська, та процитувала Е.Будде, який писав: "Мова ділових паперів потроху взяла відставати від живої мови і за деякий час стала *потребна доганяти живу мову* (язык жизни)" [2, с. 41; 3, с. 94].

3. Процес мовного спілкування не просто відбувається, він "переживається" людьми, тобто міцно пов'язаний з психікою людини, світобаченням, уявленнями, мисленням. Тому засилля в суспільстві нерідної мови впливає на психіку людей, їх мовомислення і спрямовує мовне спілкування у простір думання і мовлення чужою мовою. Про українську мовну ситуацію 20-х років ХХ ст. Олена Курило сказала так: "І в творчій тій роботі надто далось в знаки довголітнє московське поневолення: до

тієї творчої роботи українці стали з психологією російської мови, із способом російського думання" [3, с. 94]. "А що психологія мови, спосіб думати в наддніпрянської української інтелігенції через історичні обставини виросли на російській літературній мові, то стилістичні, синтаксичні та фразеологічні особливості російської літературної мови – не кажу вже за запозичений у великій мірі лексичний матеріал – перенесено й в українську літературну мову" [3, с. 95].

Позитивним визнаючи той факт, що "як і іншими сторонами, так і мою кожна культурна нація мусить вбирати в себе різні як до умов впливи", Олена Борисівна зазначає, що "коли сучасна українська літературна мова ... відбігає свого природного джерела – народної підстави, де є інші психічні асоціації, і набігає чужої собі тропи, що нею йде російська літературна мова, то вона стає в такій мірі неприродна й штучна, що перестає бути українською" [3, с. 96]. Така наукова мова, на думку автора, особливо у популярних виданнях, не дає збагнути зміст "Українській півінтелігенції, затемнює думку" і затримує духовний розвиток: "Українські півінтелігенти – люди народу, села; їх думка пливе за народною психологією..." [3, с. 96].

4. Основну концептуальну позицію щодо розвитку української літературної мови у той час Олена Курило висловила так: "Народ у своєму розвитку твердим ступає кроком тільки тоді, коли має за підставу ту живу, рідну мову, що її віками викохала собі народна психологія. І що більше українська інтелігенція хоче стати в пригоді народові, визволити його з темряви, піднести його культурний рівень, то більше вона повинна використовувати українську народну мову, вона повинна *вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди*. Такий є єдиний нормальний шлях, що ним може йти розвиток української літературної мови" [3, с. 96].

5. Такі "уваги" Олени Борисівни Курило до сучасної української літературної мови мають міцне підґрунтя – посилання на вивчений досвід досліджень Е.Будде російської та Gh.Bally французької і K.Vozlera німецької літературних мов. У них ідеться про живу багатобарвну народну мову, якою чим талановітший письменник, тим сміливіше і вдаліше користується, в такий спосіб виявляючи вплив окремої особи на річище літературної мови. О.Курило цитує думку Gh.Bally про німецьку мову, висловлену цілою порівняльно-метафоричною текстею: "Ця мова є наче море, де розливаються її діалекти і через них рівень раз у раз міняється, міняються й властивості води. Вони заливають мову своїм спеціальним лексиконом, мальовничим і рямим; різноманітність у їх

граматичних зворотах заважає встановити одноманітні форми й складню настільки, що мало є літературних творів, де б діалектичні особливості не відігравали певної експресивної ролі. Німецька мова має багато більше слів, ніж їй треба, і, що важливіше, вона рясніє граматичними формами, що конкурують із собою" [1, с. 96–97].

6. Задавшись питанням, як наблизити українську літературну мову до народної (а я нині думаю, що може слід і народну до літературної наближати і підіймати – Л.М.) та "як навчитися *думати по-українському* і не збиватися на чуже?", Олена Борисівна радила уважно читати класиків художньої літератури, етнографічні записи, помічати специфіку української мови у синтаксисі, фразеології, стилістиці. Це витворює чуття мови, яке дуже знадобиться, коли "думка, ширшаючи, ідучи вглиб, вимагає нових висловів" [3, с. 98].

7. Цікавим є спостереження Олени Курило над тим, як формується стилістична специфіка національної мови: "Кожна мова висловлює своїми кращими представниками слова певну властиву даній нації звичку думати, що витворилася як на даних з оточення, так і на суб'єктивних авторових рисах у мові. Суб'єктивізм той кристалізує, шліфує, словом, стилізує народну мову. Це і є лінгвістичний смак даної особи, її чуття мови. І те чуття мови йде в наших кращих представників слова здебільшого одним шляхом: воно висовує *своє, одмітне*" [3, с. 98].

8. Наступними джерелами формування гарної стилістики української мови О.Курило визначила синонімію народної мови і діалекти, які й можуть пропонувати стилістиці широкий вибір із синонімічного ряду потрібних слів. Вона цитує слова К.Фослера: "Вмілість говорити є саме в тому, щоб із найтоншими звуковими, флексивними, синтаксичними та лексикологічними відтінками вміти одночасно й зв'язати відповідно відтінені уяви" [7, с. 99]. На думку Олени Курило, саме діалекти надають матеріал для стилістичної виразності: "Розмаїтість, точність та глибина вислову – а це властивості, що до них повинна прямувати літературна мова – вимагають того багатства лексичного, синтаксичного та фразеологічного, що є в сукупності українських діалектів" [3, с. 99]. О.Курило підтримала позицію Павла Житецького та Богумила: "Від народу через культурні верстви знов до народу – такий основний процес розвитку української мови" [5, с. 28], орієнтуючись на мову класиків українського слова.

На превеликий жаль, працю Олени Курило "Уваги до сучасної української літературної мови: вступне слово", у якій ідеться про розвиток української літературної мови і з позитивом та повагою згадуються літературні російська, німецька, французька мови, цитуються думки

видатних учених цих мов, якийсь нам нині не відомий учений Г.О.Сабалдир у журналі "Мовознавство" (1934 р. – №1) назвав "ворожою", "синтезом націоналістичних і фразеологічних правил" [6, с. 14] разом із працею Сергія Смеречинського "Нариси української синтакси в зв'язку з фразеологією та стилістикою", несправедливо звинуватив у "національному шкідництві". Не все з конкретних мовних прикладів наших великих попередників можна сьогодні рекомендувати до вжитку, бо щось узяв час, а щось люди, але засадничі положення функціонування української мови і шляхи розвитку літературної мови та її стилістичної диференціації, пропоновані ними, актуальними є й нині.

Література

1. Balli Gh.: Le langage et la vie 1913.
2. Будде Е. Очерк истории современного литературного русского языка (XVII–XIX) / Е. Будде // Энциклопедия Славянской Филологии. Выпуск 12. — СПб., 1908.
3. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови: вступне слово / О. Курило. — [3-є вид.] — Книгоспілка, 1925. — С. 1—8 // Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / [за ред. Л. Масенко]. — К. : Просвіта ; Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2005.
4. Муромцева О. І. Курило Олена Борисівна / О. І. Муромцева // Українська мова : [енциклопедія]. — [3-є вид. зі змінами і доповненнями]. — К. : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007.
5. Начерк історії літературної української мови. Україна, 1914. II.
6. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду / [за ред. Л. Масенко]. — К. : Просвіта; Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2005.
7. Voszler Karl. Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft. — Heidelberg, 1904.
8. Шерех Ю. Олена Курило / Ю. Шерех // Юрій Шерех. Всеволод Ганцов. Олена Курило. — Вінніпер' : Накладом Українського Народного Дому в Торонто, 1954.

Самойленко О.Г.

НІЖИНСЬКА ВИЩА ШКОЛА У ЧАСИ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Масовий терор, боротьба з інакомисленням, пошук "ворогів народу" стали характерним повсякденним явищем для українського суспільства у 20–30-х рр. XX ст. Мабуть, немає в Україні жодного міста і села, жителі якого не потрапили б під молох сталінської тоталітарної машини. Не стали виключенням і жителі давнього культурного центра Північного

Лівобережжя – Ніжина, де в цей період прокотилося кілька хвиль репресій проти місцевої наукової інтелігенції.

Дослідження трагедії українського народу цього періоду отримало належну увагу з боку українських і зарубіжних науковців кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. Цьому сприяла низка програм "Реабілітовані історією", "Розстріляне відродження", "Репресоване краєзнавство" та ін., які були спрямовані на повернення доброго імені тисячам представників нашої інтелектуальної еліти. І все ж десятки монографій і сотні статей, що з'явилися за роки незалежності України, не розкривають повною мірою, всього трагізму тієї епохи, не висвітлюють долю всіх представників української інтелігенції 20–30-х рр. ХХ ст. на регіональному рівні, що пов'язано з масштабами антигуманних дій влади відносно свого народу. Тому будь-яка розвідка про ті трагічні події, на нашу думку, є актуальною і соціально значущою.

Ніжинській вищій школі належить славна сторінка в багатовіковій історії українського науки й освіти, проте за 200 років функціонування навчального закладу йому доводилося переживати не лише роки розквіту, але й часи руйнації. До одного з найтрагічніших періодів в історії ніжинського вузу, як і для всього українського народу, належать 30-і роки ХХ ст., коли масові репресії, пильний контроль з боку партійних і силових структур, "критика і самокритика", боротьба за виживання і відмова від власних переконань стали звичним явищем. Особливо руйнівними виявилися 1933 та 1937 роки, і якщо події, що розгорнулись у 33-му році в Ніжинському інституті народної освіти, більш-менш знайшли своє віддзеркалення в сучасній українській науці [1], то життя вузу другої половини 30-х років ХХ ст. майже не висвітлено в науковій літературі [2]. Це пояснюється двома головними причинами: з одного боку, загибеллю значної кількості документів (за 1936–1941 рр.), що стосувалися життєдіяльності інституту, під час евакуації архіву в 1941 р. поблизу Смоленська; з іншого – зосередження цілої низки документів у "спецфондах", що ускладнює їх залучення до досліджень. Тому пошук і публікація будь-яких знайдених документів, які проливають світло на ті трагічні роки, дозволяють пірнути у морально-психологічну атмосферу того часу, безсумнівно, будуть корисними.

Розвиток науки і освіти в Ніжині в 20–30-і рр. ХХ ст. був у цілому типовим і багато в чому повторив шлях усієї української гуманітарної науки цього періоду, переживаючи з нею період розквіту і часи цькування, переслідувань і руйнації.

Наукові засади гуманітарної науки в Ніжинській вищій школі були закладені ще в останній чверті XIX – на початку XX ст., коли в Історико-філологічному інституті князя Безбородька працювала ціла плеяда талановитих українських і російських істориків, мовознавців, літературознавців тощо. Тому дослідження на ниві гуманітарної науки, що не припинялися навіть у бурхливі 1917–1920-і рр., після встановлення радянської влади в Україні на початковому етапі були їх генетичним продовженням. І це не дивно. Інститут народної освіти (далі – НІНО), створений у 1922 р. на місці НІФІ князя Безбородька, в цілому зберіг свій кадровий науковий потенціал. У вузі продовжували працювати відомі вчені: М.М.Бережков, В.Г.Ляскоронський, Г.А.Максимович, І.І.Семенов, І.Г.Турцевич, В.І.Резанов та ін.; після тривалої перерви, викликані працею у київських навчальних закладах, повернувся знаний античник О.І.Покровський; поступово зростає нове покоління місцевих філологів та істориків, що увібрали кращі досягнення Ніжинської вищої школи: М.Петровський, К.Штеппа, В.Дубровський, Т.Алексєєв, А.Єршов та ін.

Із відкриттям при НІНО в 1922 р. Науково-дослідної кафедри історії культури і мови (далі – ННДК) розпочинається, на жаль, нетривалий період справжнього розквіту науки в Ніжині. Подібних наукових установ на початку 20-х рр. в Україні було відкрито 55, але НДК історичного профілю, крім Ніжина, лише чотири: у Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Києві та Харкові, а з пріоритетним напрямом дослідження – античною історією та культурою – взагалі єдина.

Завдання ННДК зводилося до чотирьох головних напрямів діяльності: 1) ґрунтовного дослідження наукових проблем і залучення співробітників кафедри до педагогічної праці; 2) підготовки через аспірантуру кваліфікованих спеціалістів; 3) участі співробітників кафедри у громадському житті країни; 4) "допомога у національно-культурному будівництві", формування НДК як "центрів української науки і культури" [3].

Саме в напрямі втілення цих пріоритетних завдань і почала діяти ННДК, яка перетворилася на центр національно-культурного відродження Північного Лівобережжя. Активно включилися представники НІНО та ННДК у роботу з упровадження політики українізації, здійснення якої у вузі відбувалося складно, суперечливо і неоднозначно. Найгострішою була проблема зростання вживання української мови у викладанні та веденні документації. Гучномовні гасла про досягнення 100% українізації викладацько-студентських лав, що з'явилися в 1926 р., найбільш болісно вдарили по досвідченій дореволюційній професурі, частина з

якої через неможливість оволодіти новою мовою була вимушена залишити навчальний заклад (М.Н.Бережков, І.Г.Турцевич та ін.). Жорсткий формалізований підхід до розширення сфери вживання української мови міг завдати значної шкоди процесу національного відродження, залишивши за його межами інтелектуальні сили, що не володіють українською мовою, а форсована українізація без урахування реального стану справ могла дискредитувати плідну ідею [4]. Незважаючи на окремі прояви цих явищ у НІНО, у цілому процес українізації тривав успішно.

Значну увагу члени ННДК приділяли і науково-пошуковій роботі. З 1924 до 1928 р. на засіданнях кафедри вони виголосили 86 доповідей і опублікували понад 100 наукових статей і розвідок [5], переважна більшість із яких була присвячена проблемам української історії, літератури, фольклору та етнографії [6].

Секція української та російської історії перетворилася на центр наукового дослідження історії Лівобережної України, історичного краєзнавства та джерелознавства. Керівник секції М.Н.Петровський (з 1926 р.), займаючись вивченням української історії XVII–XVIII ст., підготував та опублікував близько 40 розвідок, серед яких: "До історії Руїни", "До історії полкового устрою Гетьманщини", "Нариси історії України XV–XVIII ст.", "До історії державного устрою України XVII віку" та ін., брав активну участь у науковому житті України як науковий співробітник кафедри історії України та комісії Лівобережної України УАН; А.Г.Єршов, колишній аспірант ННДК, а з 1925 року її науковий співробітник та викладач історії класової боротьби в Україні в НІНО, видав "Матеріали до історії цін в Лівобережній Україні XVIII ст.", "Цехові повинності на Лівобережжі XVII–XVIII вв.", "До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв." та ін. З ініціативи М.С.Грушевського молодого науковця обрали позаштатним науковим співробітником комісії Лівобережної України УАН (1926) і залучили до "Археографічної експедиції" КНДК. Взагалі, починається більш тісна співпраця ніжинських науковців із різними установами Української Академії наук і особисто з метром української історичної науки М.С.Грушевським [7]. В 1925 р. за активної участі членів ННДК було відкрито Ніжинське краєзнавче товариство як один із структурних підрозділів ВУАН, яке відіграло у другій половині 20-х рр. XX ст. значну роль у дослідженні історії та культури Ніжинщини, Прилуччини та Роменщини. На жаль, через партійно-бюрократичні перепони, а потім і реакційно-репресивні дії влади проти діячів українського краєзнавчого руху робота товариства на початку 1930-х рр. згорнулася.

Не менш плідну наукову роботу проводили і члени секції історії античної культури, до складу якої увійшли досвідчені, з величезним науково-педагогічним стажем професори, які працювали у вузі ще з дореволюційних часів: П.В.Тихомиров (голова), І.Г.Турцевич, І.І.Семенов, О.І.Покровський. Поряд із ними почали свою наукову роботу молоді вчені та аспіранти: К.Штепа, Б.Чистілін, Т.Алексєєв, В.Пухтинський, М.Калюжка та ін. Маючи значний науковий потенціал, члени секції розробляли широкий спектр проблем, що стосувалися античної історії та культури, але під впливом радянсько-партійної ідеології все ж головна увага в дослідженнях була спрямована на три провідні напрями: 1) аспекти, важливі з боку емпіричної соціології античності та сучасності; 2) проблеми, що мають значення для з'ясування марксизму (уявлення Маркса і Енгельса про старий світ); 3) справи, що з'ясовують античні елементи у складі первісних християнських уявлень в українському фольклорі та старовинному письменстві [8]. Навіть старшому поколінню науковців, які звикли до методологічного плюралізму, довелося пристосовуватися до "нових дослідницьких умов".

Першим попередженням для дотримання нових теоретичних догм стало відрахування з аспірантури в 1923 р. К.Штеппи за розробку "зовсім непотрібних для пролетарської держави питань" [9] у дослідженні "Віра у демонів в античному суспільстві II ст. християнської віри", яке готувалося під керівництвом І.І.Семенова. І все ж кліщата ідеологічного тиску в середині 20-х рр. ще не були настільки цупкими, що дозволило молодому науковцю завершити свою роботу і захистити в 1924 р. промоційну працю, дещо змінивши назву теми: "Вчення про демонів в античній і християнській літературі в епоху зародження християнства".

Найбільш яскраво зміни "методологічного переозброєння" знайшли відображення в науковій творчості старшого покоління вчених, передусім О.І.Покровського, який, продовжуючи дослідження на ниві давньої історії, разом із тим був вимушений змінити тематичне навантаження, переорієнтувавшись із політико-правової та культурологічної проблематики на соціально-економічну, що в 20-х рр. XX ст. стало звичним для багатьох представників молоді "радянської" науки. Все сильніше над науково-методологічним плюралізмом пошукової роботи вчених нависають адміністративні та організаційні методи партійно-ідеологічного тиску, віддзеркаленням якого стала поява пролетароцентристської теорії суспільного розвитку, що методологічно базувалася на сплаві вульгаризованого марксизму з позитивізмом. Наслідком цього стала поява з-під пера О.Покровського низки статей і доповідей, нехарактер-

них для його попередньої наукової діяльності ("Proletarii", "Пролетарии древнего Рима", "Революция у древней Еллады", "Селянські війни древності" та ін.). Провівши тривалий час у навчальних закладах і наукових установах Києва, О.Покровський і після повернення до Ніжина не втрачав з ними зв'язок, ставши дійсним членом Київської філії Всеукраїнської асоціації сходознавства, кафедри марксизму-ленінізму при УАН, "науковим співробітником з окремими дорученнями". Саме співпраця з підрозділами УАН і визначила коло наукових інтересів ученого. За дорученням Академії наук він опрацьовував грецькі джерела "про територію і людинність теперішньої України" [10], наслідком чого стала поява цілої низки цікавих друкованих розвідок і писаних повідомлень: "Уявлення елінів про Скіфію", "До історії ідеалізації первісних народів в античній літературі", "Уявлення елінів про той світ", "Скіфи і Іліада" і т.д. Але ці серйозні наукові дослідження все частіше під тиском комуністичних ідеологічних установок перегукувалися із популяризаторськими нарисами, замовником яких виступала кафедра марксизму-ленінізму ("Вопросы древней истории у Маркса и Энгельса", "Маркс и Аристотель", "Экономическая история античного мира в толковании Маркса и Энгельса", "Маркс и Энгельс как историки" та ін.). Певний конформізм О.Покровського цілком зрозумілий. Щоб мати змогу займатися улюбленою справою – наукою, щоб не випасти із контексту історії, вчені НІНО все частіше в 2-й пол. 1920-х рр. намагалися продемонструвати свою лояльність до офіційного політичного курсу. Історику все менше вдавалося займатися "чистою наукою", залишаючись поза політикою. І якщо в грудні 1923 р. О.Покровський у відповідь на директиву про необхідність зазначати науково-теоретичне і практичне значення своїх досліджень міг заявити, що робити це "він вважає зайвим і не знаходить можливим" [11], то лише через кілька років він уже сам мусив обґрунтовувати важливість значення Комуністичного Маніфесту [12].

Під тиском тоталітарних методів управління наукою, її силовою політизацією та встановленням єдиної "марксистсько-ленінської методології" на кінець 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. у Ніжинській вищій школі розвиток науки починає гальмуватися.

Незважаючи на досить плідну роботу на науковій та національно-культурній ниві, у вересні 1930 р. Ніжинську НДК за резолюцією РНК УРСР було закрито, а аспірантів кафедри переведено до Харкова і Києва. Таке рішення призвело до послаблення, а потім і остаточного згортання українізації і культурно-просвітницької роботи, хоча фактично це стало віддзеркаленням зміни політичного курсу ВКП(б). Уже наприкінці 20-х рр. XX ст.

в Україні розпочинається пошук національних ухилів, компанії із звинувачення діячів українізації в націоналізмі і сепаратизмі, а після лютневого-березневого Пленуму ЦК КП(б)У 1927 р. посилилася боротьба з "буржуазним націоналізмом", яка набрала масового масштабу на поч. 1930-х рр.

Ці зміни не пройшли непомітними і в НІНО, викладачі якого стали учасниками багатьох процесів над "контрреволюційними організаціями".

Однією з перших жертв сталінського молоху став Євген Антонович Рихлик, який паралельно з роботою в інституті та НДК керував Кабінетом національних меншостей України при Етнографічній комісії УАН. Чех за національність, Є.А.Рихлик у період проведення політики коренізації приділяв значну увагу вивченню життя нацменшин, в першу чергу чехів, в Україні. Цей фактор в значною мірою і визначив його "належність" до "чеської шпигунської організації" як резидента і зв'язківця [13]. До цього додалося постійне листування з ученими Чехословаччини, тісні стосунки із В.Перетцем, А.Лободою, В.Петровим та іншими "політично сумнівними особами". Вже на початку 1930 р. слідчі органи ДПУ мали на науковця "необхідну" інформацію, а на кінець року доля Є.А.Рихлика була практично вирішеною. 5 січня 1931 р. його було заарештовано, а 15 серпня 1931 р. судова трійка при Колегії ГПУ УСРР ухвалила рішення про ув'язнення в концтаборах строком на 10 років [14]. Його життя закінчилося восени 1937 р. в Мурманській області в ході масових розстрілів у таборах.

Через цюкування і вислання довелося пройти і колишньому аспіранту Є.А.Рихлика, викладачу НІНО і активному втілювачу українізації на Чернігівщині П.В.Одарченку. Науковець займався вивченням творчості Лесі Українки, захоплювався проблемами етнографії, встановив тісні наукові зв'язки із С.Єфремовим, М.Зеровим, П.Филиповичем та ін. Саме знайомство із Сергієм Олександровичем Єфремовим стало для ніжинського вченого визначальним. 1 жовтня 1929 р., через півроку після ув'язнення Єфремова, П.В.Одарченка було заарештовано, звинувачено "в належності до контрреволюційної організації, що ставила за свою мету повалення радянської влади та відновлення Самостійної Україна..." і заслано до Алма-Ати, де він брав активну участь у проведенні українізації районів з українським поселенням [15].

У березні 1931 р. за звинуваченням у причетності до "повстанської контрреволюційної організації" було заарештовано А.Єршова, але за піврічне утримання під вартою в Ніжині та Києві слідчим органам так і не вдалося "добитися визнання", і за браком доказів його було звільнено. Але ця вдача тривала недовго. У жовтні 1937 р. уже як співробітника

Харківського історичного музею А.Єршова було заарештовано і за вироком "сталінської трійки" 11 січня 1938 р. розстріляно [16].

У цей час сталінська тоталітарна машина лише входила у смак. Ще більш трагічними для НПІ стали 1933–1934 рр. Так, 13 серпня 1933 р. на облорґбюро КП(б)У обговорювалося питання про науковий доробок Ніжинського вузу і в Постанові зазначалося, що в "Наукових записках НІНО" "систематично протаскувались класово-ворожі пролетаріатові ідеалістичні концепції" та припускалися значні політичні помилки [17]. Після таких висновків редактори часопису В.М.Бутко та М.Н.Петровський були звільнені від своїх обов'язків. Проти останнього були висунуті звинувачення в націоналізмі та пропагуванні концепції безкласовості українського історичного процесу. У грудні 1933 р. Ніжинський РК КП(б)У прийняв Постанову "Про рішуче очищення працівників інституту від націоналістичних елементів", у якій згадувалися ті, хто припустився "великих хиб" у своїй науковій роботі (Резанов, Петровський, Ладухін, Штеппа, Богдан та ін.).

Керівник кафедри історії народів СРСР М.Петровський був вимушений "визнати свої помилки" і виступити із самокритикою в пресі та на засіданні кафедри, але звинувачення не стихали, і професор залишив інститут, переїхавши до Києва. До речі, М.Петровський чи не єдиний з усіх представників історичної науки 20–30-х рр. у Ніжині, переживши всі лихоліття, уникнув арешту і досяг визнання як історик в УРСР, був обраний членом-кореспондентом УАН і призначений директором Інституту історії України АН УРСР.

У націоналізмі звинуватили і викладача (із жовтня 1933 р.) кафедри історії народів СРСР Л.Окіншевича, колишнього заступника секретаря Соціально-економічного відділу та співробітника Комісії західноруського і українського права ВУАН, якому довелося в Ніжині викладати "більш контroversійний, а за умови того часу небезпечний, курс історії України" [18]. Вже наприкінці листопада 1933 р. адміністрація навчального закладу була вимушена відреагувати на тяжкі звинувачення і звільнити Л.Окіншевича з роботи. Науковцю інкримінувалося те, що він у своїх лекціях виступав за незалежність України і її вихід із ССРСР; був зв'язковим між українськими і білоруськими націоналістами (Л.Окіншевич був за національність білорусом); пропагував націоналістичні ідеї М.Грушевського та М.Слабченка; прославляв Б.Хмельницького та інших українських гетьманів, викладав курс за схемою М. Покровського і т.п. Такі звинувачення фактично перетворили Л.Окіншевича на "ворога народу", позбавили можливості працювати на ниві української історичної

науки, що примусило вченого після кількох місяців безрезультатних пошуків роботи переїхати в березні 1934 р. до Казахстану.

Не обминули випробування долі навіть тих, хто із різних причин "вчасно" залишив Ніжинську вищу школу. У березні 1938 р. було заарештовано талановитого дослідника К.Штеппу, який у 1930 р. переїхав до Києва, де працював у різних наукових установах та навчальних закладах міста. Його було звинувачено в антирадянській діяльності, у проведенні націоналістичної роботи в ІІНО, організації повстанських загонів на Київщині та Чернігівщині та проведенні шпигунської діяльності на користь однієї з іноземних держав [19]. Після тривалих моральних і фізичних знущань у вересні 1938 р. учений почав давати свідчення проти себе і своїх колег по науковому цеху. К.Штеппа заявив, що в Ніжині разом із М. Петровським створив націоналістичну організацію, до якої входили ніжинські професори та аспіранти Т.Алексєєв, В.Євфимовський, А.Єршов, Є.Рихлик та ін. (більшості із них на цей час уже не було в живих). Ця організація через М.С.Грушевського мала тісні зв'язки з подібними організаціями в республіці, репрезентованими також, головним чином, представниками української науки. Ідеологічним штабом її націоналістичної пропаганди стали "Записки Ніжинського ІНО" (теж на цей момент ліквідоване видання), а її метою – створення самостійної Української держави [20]. "Доля" виявилася прихильною до К.Штеппи, і, не занурюючись у подробиці цієї "ласки", вченого у вересні 1939 р. було звільнено у зв'язку із "бездоказовістю звинувачень". У роки Другої світової війни вчений емігрував за кордон.

Взагалі 1933–1934 рр. стали трагічним часом для Ніжинського педагогічного інституту, як і для всієї України. Понад 30 викладачів і співробітників вузу були заарештовані, ще стільки ж позбавлені роботи. "Очищення" педагогічних кадрів призвели до того, що під загрозою зриву опинився 1934–1935 навч. рік. На місце звільнених з посад і заарештованих приходили нові вчені, але вони не могли рівноцінно заповнити ці величезні прогалини. В Україні на довгі роки настає період академічної неволі.

Ще більш страшним періодом для вузу і міста виявились 1937–1938 роки. Саме на ці два роки припало розгортання цілої низки гучних "справ" у місті, проведених органами НКВС, жертвами яких стало близько 5,5 тис. чоловік [21]. Поштовх надало рішення серпневого (1937) Пленуму ЦК КП(б)У про подальше розгортання пошуку учасників "антирадянської української націоналістичної організації" на місцях [22]. Реакція карних органів, які ретельно готувалися до розгортання нової репресивної кампанії [23], була миттєвою. Ще 28 серпня за санкцією військового прокуро-

ра КВО Калошина було заарештовано секретаря Чернігівського обкому КП(б)У П.П.Маркітана – старого більшовика, особистого друга Косіора і Постишева, якого звинуватили як одного з активних керівників розгалуженої антирадянської націонал-фашистської терористичної організації, зрадника Батьківщини, організатора повстанських загонів, шкідника в галузі сільського господарства і польського шпигуна [24]. Його доля, як і доля його товаришів по нещастю – П.П.Любченка, А.А.Хвилі та ін., – була практично вирішена. 24 жовтня виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР засудила колишнього секретаря обкому до розстрілу.

Намагалися не відставати від свого обласного керівництва і працівники Ніжинського районного відділу НКВС, які теж розгорнули низку справ, серед яких "Справа Литвинова – Загорецького". Серед звинувачених однією з ключових осіб був директор Ніжинського педагогічного інституту Микола Павлович Загорецький, призначений на цю посаду у 1935 р. До цього він очолював культурно-освітній відділ Чернігівського обкому КП(б)У. Керівником вузу йому довелося стати в досить скрутні часи. За попередній рік змінилося три директори інституту (С.С.Порада, В.І.Лазукевич та Г.М.Мельчанин); репресій зазнали десятки викладачів і студентів, що призвело до значних кадрових проблем і дестабілізації навчального процесу в освітньому закладі. Здолавши всі перепони та використавши власні зв'язки, за короткий час М.П.Загорецькому вдалося покращити становище, запросивши на роботу до інституту в 1935–1936 рр. обдаровану молодь (К.Т.Клименка, М.І.Повода, В.П.Руденка, М.П.Сайка та ін.), але він продовжив політику своїх попередників, рішуче реагуючи навіть на дріб'язкові натяки щодо неояльності членів колективу до влади, за чим ішли безпідставні звільнення викладачів з роботи та відрахування студентів. Такі дії керівництва погіршували морально-психологічний клімат у колективі, стимулювали подальше поширення наклепів, цькувань і викриття нових "ворогів народу" [25]. За роки, протягом яких М.П.Загорецький перебував на посаді ректора інституту, на нього було написано численні "свідчення", які викривали всю "ворожість" дій у напрямі підриву соціалістичного процесу виховання майбутніх учителів (про що свідчать десятки листів-доносів викладачів і студентів НПІ до місцевих партійних органів та органів НКВС).

Типовим прикладом прояву "відданості" служить лист одного з колишніх викладачів педінституту Я.Гончаренка до ЦК КП(б)У: "2 июня 1937 г. я поставил в известность Нежинский райотдел НКВД и районный парткомитет о некоторых фактах, имеющих место в педагогическом институте. На мой взгляд, директор института Загорецкий реализует

контрреволюционные установки в практике руководства института, который выражается в подборе кадров. В отношении подбора кадров следует отметить: 1. Зав. учебной частью Даденков, бывший директор Радомыслинской гимназии (о нем может сообщить тов. Лозинский, работающий в колонии НКВД в Броварах). 2. Руководитель кафедры литературы Сайко был членом "Плуга", руководимого Пилипенко. В книге "10 років української літератури" – редакция Пилипенко, помещен портрет Сайко. Сайко имел личные связи с врагами народа Шаблювским, Колесниковым, Костенко, Дорошкевичем и катировался в этих кругах очень высоко (известно это мне лично по работе в Институте литературоведения в 1931–1933 гг.). 3. Ассистент украинской литературы Дубина был связан с врагом народа Йосипчуком. 4. Файт – преподаватель истории, был также связан с врагом народа Йосипчуком еще с 1920 г. 5. Повод – декан литературного факультета был в хороших отношениях с троцкистом Левченко (Никополь), Сарадтаевым и директором Нежинского агротехникума (фамилия мне не известна), о котором мне сообщил директор нежинского ресторана Титаренко, что он – директор агротехникума недавно арестован органами НКВД как польский шпион. 6. Абрамович работал в Житомирском институте преподавателем украинского языка. Знающие утверждают, что он был в свое время изолирован органами НКВД. 7. Чередник – арестован в этом году, сообщили мне об этом сотрудники института. Под руководством Чередника работал Руденко, принятый в институт по рекомендации Повода. Политическая линия этих людей в практике работы института выразилась в том, что руководство литературного факультета Повод-Сайко систематически игнорирует борьбу с контрреволюционным троцкиско-национализмом. Факты по этому пункту такие:

1. Не был составлен и проработан вопрос о 5-летию постановления ЦК ВКП(б) от 23.IV.1932 г., не была розоблачена контрреволюционная практика авербаховцев против этого постановления.

2. Не проработан вопрос борьбы с контрреволюционным троцкизмом и национализмом в истории украинской литературы, при постановке этой темы возражали против Повода, Сайко и Дубина.

3. Преподаватель украинской литературы Сайко придерживается ефремовских установок в оценке Коцюбинского, конкретно в расшифровке символов "Фата моргана", не раскрывает контрреволюционной концепции "Перших хоробрих" – националистически оценивает творчество Элана.

4. Ассистент Дубина придерживается меншевистско-троцкистской постановки вопроса о взаимоотношении базиса и надстройки, националистически оценивает творчество Шевченко, идеализирует фашиста Винниченко (за идеализацию Винниченко получил выговор).

5. Библиотека (директор Файт) выдает националистическую литературу студентам, например, работы Сенченко, журнал "Під марксистсько-ленінським прапором".

6. Некоторые студенты литературного факультета пишут контрреволюционные стихотворения и распространяют среди студентов (об этом детально может информировать Ясковец).

7. Сайко организовал научный кружок, но вызывает удивление тот факт, что состав этого кружка – студенты II курса, когда разрабатывать научные вопросы могут преимущественно студенты старших курсов, члены этого кружка практикуют раздачу националистической литературы – студент Стеценко, распространяют националистические установки о том, что фашистская наука имеет положительное значение – студент Михальский.

8. Среди студенчества широко практикуется использование контрреволюционной литературы. Деловая сторона вопроса: Люди, о которых идет речь, со стороны деловой, стоят на низком уровне, отсюда, качество продукции низкое, отсюда, дискредитация советского вуза и установка на подготовку кадров низкой квалификации. Директор института Загорецкий работал раньше в Черниговском обкоме партии и в свое время был в близких отношениях с троцкистом Сенченко, кроме этого, на должности преподавателя истории Украины работает Сатановский, он председатель месткома, который был в ИЧП (г.Киев) и был в хороших отношениях со шпионом Рителем. Кроме того, Загорецкий культивирует групповщину, зажимает критику и принимает в институт работников за принципом семейственности. Сотрудник Нежинского института Гончаренко Я.К." [26].

Гортаючи поживкі сторінки давно минулих справ, стає дійсно моторошно від усієї розгубленості і жорстокості, якою було охоплене покоління тридцятників і поряд з їх власним страхом за своє завтра, переконання у правильності своїх дій з викриття прихованих ворогів радянської влади. Свідчення Гончаренка були не самотнім, а тому настільки відома в Ніжині людина, як Загорецький, не могла залишитися поза увагою місцевих силових органів. Робота в обласному центрі та його знайомство з низкою українських партійних і державних функціонерів лише посилювали інтерес. З цього моменту розпочалася "бороть-

ба" директора за власне виживання, але доля М.П.Загрецького вже була практично вирішеною. 5 вересня 1937 р. відбулося засідання партійного комітету педінституту, на якому розглянули справу директора НПІ і прийняли рішення про виключення його з лав КП(б)У, а 7–8 вересня відбулися розширені партійні збори педінституту, на які була запрошена комісія райкому КП(б)У у складі Куськала, Шевченка та Терещенка.

Згідно з протоколом на зборах були присутні 12 членів партії та 14 кандидатів у члени партії. На порядок денний було винесено обговорення матеріалів, вміщених у газеті "Більшовик" за 4 вересня 1937 р. "Націоналістичне кубло та висновки в газеті "Нове село" і рішення партійного комітету від 5 вересня 1937 р. Учасники зборів були небагато-словними, а рішення – однотайними: "Чухрій: Приєднуюсь до постанови парткомітету про виключення Загрецького з партії. Бородавка: Моя пропозиція – винести Загрецькому партійне недовір'я і просити відповідні органи прибрати його. Самошевський: В райпарткомі сиділи друзі Загрецького – колишні секретарі Талалай і Литвиненко. Безумовно, важко було і не під силу вести боротьбу з цією зграєю" [27].

Партійні збори підтримали виключення М.П.Загрецького з лав партії як ворожу для неї людину, а вже через кілька днів (11 листопада 1937 р.) В.П.Затонський наказом №1635 звільнив його з посади директора НПІ.

Правоохоронні органи міста "на прохання трудящих" відкрили чергову справу проти діячів націоналістичного контрреволюційного руху, які нібито прагнули ліквідувати органи радянської влади в області. 23 вересня 1937 р. Миколу Павловича Загрецького було заарештовано і звинувачено в організації в контрреволюційній діяльності і активній участі в ній.

На момент арешту Ніжинський педінститут вже очолювала інша особа (Сатанівський), яка дала "характеристику" своєму попереднику, "необхідну" владі: "... Засмітив професорсько-викладацький склад ворожими націоналістичними елементами, створив сімейственність в роботі інституту, по ворожому провів набір викладачів на 1937/38 рр., в наслідок чого, жодний викладач не приїхав на роботу в інститут. На основі постанови парторганізації звільнив частину буржуазних націоналістів з роботи. Провів їх звільнення на основі конкурсу, чим дав можливість ворогам проводити шкідництво в інших учбових закладах..." [28]. Загрецького заарештували, в його будинку провели обшук, проте допитів не проводили майже протягом місяця, збираючи необхідні докази для доведення його провини. Але на перших допитах, що розпочалися всередині жовтня, Микола Павлович тримався досить мужньо і відхилив усі звинувачення в антирадянській діяльності.

Упертість заарештованого і його небажання допомогти слідству дратували слідчих, тому для проведення подальшого дізнання вони залучали різні методи роботи: залякування свідків, шантаж, пряме насильство, і це не дивно, враховуючи те, що в 1937 р. було офіційно дозволено застосовувати фізичний вплив на осіб, яких підозрювали у ворожих діях [29]. У наш час важко судити, яким саме чином і під впливом яких обставин давали свідчення люди, в більшості колишні колеги по інституту, залучені до розкриття "справи" Загрецького, але необхідні дані були зібрані. Ось деякі з них: "... Загрецький проводил організаційну роботу по скалачиванню в учебных заведених контрреволюційно-націоналістических кадрів, был тесно связан с разоблаченными врагами народа: шпионами, націоналістами, покровительствовал троцкистам, а также, в замаскированной форме проводил подрывную работу в Нежинском пединституте. Выдвигал націоналістов Сайко, Гончаренко ... Загрецький принимал участие в редактировании учебника истории КП(б)У ... книга изъята как вредительская ... сохранял у себя различную націоналістическую литературу ...", "... Загрецький все время работы в Нежинском пединституте скалачивал троцкистско-націоналістические кадры ... хранил у себя запрещенную литературу... ранее принимал участие в редактировании истории КП(б)У, которая в последствии изъята, а лица редактировавшие ее вместе с Загрецьким, разоблачены как враги народа. Загрецький проводил и прямое вредительство ... были сокращены программы по ботанике, в результате чего, из них, была выпущена суть марксистско-ленинского толкования ... умышленно задерживал стипендию" і т.д. Уже на перший погляд стає очевидним і викликає подив той факт, наскільки свідчення схожі за змістом і за лексично-термінологічною структурою, а якщо врахувати й те, що серед свідків була також студентка I-го курсу Є.П.Галагенко, свідчення якої в більшості збігаються з попередніми, виникає запитання, звідки вона за такий короткий час навчання могла дізнатися про такі подробиці, що посилює сумнів щодо їх достовірності.

Усі подальші звинувачення підслідний також відхилив і винним себе не визнав. Незважаючи на все беззаконня, свавілля і порушення прав, які стали характерними для того часу, докази провини М.П.Загрецького виявилися навіть для карних органів очевидь зшитими білими нитками, тому справу було повернуто на дослідження. Необхідно було уточнити: "1. Связь с шпионом Скарбеком; 2. Устройство на работу націоналістов Мельниченко, Завального; 3. Выживание с работы Пирогова; 4. Кому именно Загрецький разрешил пользоваться контрреволюционной лите-

ратурой... Приобщить к делу документы на Сайко, Дубинина, Забарыло, Абрамовича, Земнова. Допросить Загорецкого на очной ставке. 2.04.1938 г. Диковский" [30]. Проте ця невдача не могла зупинити натхнення органів НКВС, які навесні 1938 р. зуміли притягти колишнього директора до ще більш тяжкого злочину – участі в контрреволюційній організації ("Української військово-націоналістическої організації, що існує в Нежині, мета організації – відторгнення України, сверження існуючого строю озброєним путем, при допомозі унтервенції со сторони Польши і Німеччини ... створення самостійного українського державства..."), районний центр якої й очолював Загорецький.

10 квітня 1938 р. справу Загорецького було направлено на розгляд трійки при обласному НКВС: "По слідственому делу №35793 Загорецького Николая Павловича обвинительное заключение: На идеологическом фронте проводил к.р. националистическую и вредительскую деятельность направленную на подрыв политики партии и Сов. Власти ... был арестован 23 сентября 1937 года... Обвиняется: Работая культпросном Черниговского обкома КП(б)У в 1932 году Загорецкий насаждал в высших учебн. заведениях области буржуазных националистов, им же в Нежинский пединститут на должность директора был послан Мельничин, впоследствии разоблачен как шпион ... рецензируя в 1931–1932, совместно с рядом лиц историю Украины и КП(б)У протаскивал в этих произведениях контрреволюционно-националистических концепций, в результате эта литература, как идеологически вредная изъята, а участники рецензировавшие арестованы как враги народа.

По переходу на руководящую работу в Нежинский пединститут Загорецкий проводил там организационную деятельность по сколачиванию контрреволюционно-националистического подполья, пополнял преподавательские кадры за счет националистически настроенной части преподавателей, при чем был очень тесно связан с участниками антисоветской националистической организации: Маркитаном, Сенченком, Литвиненком, Богданом, Рындычем – все арестованы. Под покровительством Загорецкого в Пединституте, особенно на кафедре укр. языка и литературы националисты Сайко, Абрамович, Дубина, Гончаренко систематически протаскивали буржуазный национализм ... он выдвигал их в должностях ... защищал троцкистов Богданову, Косицкую ... студента троцкиста Омерды защищал на суде ... хранил националистическую литературу ... высмеивал обстановку в сельсоветах ... "заявлял, что по сельсоветовски" проводил вредительскую деятельность, задерживая стипендию ... Допрошенный Загорецкий виновным себя не при-

знав ... однак вина доказана Файтом, Шустом, Галаганом, Савченко і др." [31]. Справу прагнули завершити до чергової річниці з дня народження В.І.Леніна, і 23 квітня 1938 р. було засуджено до вищої міри покарання, крім М.П.Загрецького, ще 13 чоловік. Вирок було виконано в той же день. Так трагічно закінчилося життя лише незначної краплини з тисяч представників науково-педагогічної інтелігенції, яка потрапила в горнило сталінської репресивної машини.

Доля ніжинської науково-педагогічної інтелігенції, яка із захопленням зустріла проголошення політики українізації і з головою занурилась у наукову роботу, склалася по-різному. Одні були розстріляні або загинули в сталінських таборах, інші були вимушені залишити батьківщину і податися до далеких країн (К.Штеппа, Л.Окіншевич), а хтось продовжив свою наукову роботу, пристосувавшись до нових умов (М.Петровський).

Література

1. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція. — К., 1991; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х — 1930-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. — К.; Едмонтон, 1992; Шаповал Ю. І. Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні / Ю. І. Шаповал. — К., 1994; Його ж. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал. — К., 2001; Бойко О. Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови в історичному контексті 20–30-х рр. / О. Д. Бойко // Література та культура Полісся.— Ніжин, 1994. — Вип. 4.; Його ж. Здійснення українізації Ніжинського інституту народної освіти (1923–1926) / О. Д. Бойко // Там само.— Ніжин, 1990. — Вип.1; Коваленко О. Б. Розгром ніжинської історичної школи / О. Б. Коваленко, А. М. Острянюк // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики [Число 5] // Історіографічні дослідження в Україні : [збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А.Смоляя]. — К., 2000. — Вип. 10. — Ч. 2; Коваленко О. Б. Євфимовський Володимир Степанович / О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство. — К., 1991; Їх же. Єршов Анатолій Григорович / О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко // Там само; Острянюк А. М. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і — початок 30-х рр. ХХ ст.) / А. М. Острянюк // Сіверянський літопис. — 2000. — № 5; Кондрашов В. Ф. Події 1933 року в Ніжинській вищій школі / В. Ф. Кондрашов // Література та культура Полісся. — Ніжин, 1995. — Вип. 6; Його ж. Дослідження А.Г.Єршова з історії Лівобережної України / А. М. Острянюк // Там само. — Ніжин, 2002. — Вип.18; Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. — Ніжин, 2000; Самойленко О. Г. / М.С.Грушевський та Ніжинська вища школа: до проблеми творчих та наукових зв'язків / О. Г. Самойленко // Наукові записки НДПІ. — Ніжин, 1997. — Вип. 1; Шевченко А. Ю. Український історик в умовах тоталітаризму (до 50-ї річниці смерті М. Н. Петровського) / А. Ю. Шевченко // Борисфен. — 2002. — № 2 та ін.

2. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. — Ніжин, 2000; Самойленко О. Г. Справа М.П.Загрецького – черговий акт сталінського "правосуддя" / О. Г. Са-

мойленко // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2002. — Вип. 20. ; Ємельянов В. М. В кривавих лабетах "великого терору" / В. М. Ємельянов // Греки в Ніжині / В. М. Ємельянов. — Ніжин, 2003. — Вип. III ; Шкварчук В. На казарменому становищі / В. Шкварчук. — Чернігів, 2002; Шкурко Історія Ніжина мовою дат. — Ніжин, 2004.

3. Бойко О. Д. Нарис історії Ніжинської Науково-дослідної кафедри історії культури та мови (20–30-ті рр.) / О. Д. Бойко // Сіверянський літопис. — 1998. — № 5. — С. 121.

4. Бойко В. М. Досвід та уроки діяльності Ніжинської Науково-дослідної кафедри історії культури і мови по здійсненню політики українізації / В. М. Бойко, О. Д. Бойко // Література та культура Полісся.

Вип. 4. — Ніжин, 1994. — С. 49.

5. Бойко О. Д. Вказ. праця / О. Д. Бойко. — С. 121.

6. Відділ державного архіву Чернігівської обл. у м.Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 281, 291, 310, 379, 415, 425.

7. Самойленко О. Г. М.С.Грушевський та Ніжинська вища школа: до проблеми творчих та наукових зв'язків / О. Г. Самойленко // Наукові записки. (Ніжинський державний педагогічний інститут). — Ніжин, 1996. — Т. XVI. — Вип. 1. — С. 82—84.

8. Верба І. В. Кость Штеппа / І. В. Верба // Українській історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 100.

9. Бойко О. Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови в історичному контексті 20–30-х рр. / О. Д. Бойко // Література та культура Полісся. — Ніжин, 1994. — Вип. 4. — С. 41.

10. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук. Нарис історії / Н. Д. Полонська-Василенко. — К., 1993. — С. 34.

11. Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури і мови (20—30-ті рр.) / О. Бойко // Сіверянський літопис. — 1998. — № 5. — С. 123.

12. Див.: Покровский О. Про II-й розділ Комуністичного Маніфесту (1928); Його ж. Про III-й розділ Комуністичного Маніфесту (1926); Його ж. Науковий коментар до Комуністичного Маніфесту (1929); Його ж. Роз'яснення до 2-ї глави Комуністичного Маніфесту (1929).

13. Ємельянов В. М. З кагорти нескорених: Професор Є.А.Рихлик / В. М. Ємельянов // Література та культура Полісся. — Ніжин, 1994. — Вип. 4. — С. 61.

14. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К. : Генеза, 2001. — С. 383—384.

15. Качуровський І. Життя і творчий шлях Петра Одарченка / І. Качуровський // Література та культура Полісся. — Вип. 4. — Ніжин, 1994. — С. 54.

16. Коваленко О. Б. Анатолій Єршов. До питання про час виникнення м. Ніжина / О. Б. Коваленко, А. М. Острянюк // Сіверянський літопис. — 2001. — № 6. — С. 95.

17. Кондрашов В. Ф. Події 1933 року в Ніжинській вищій школі / В. Ф. Кондрашов // Література та культура Полісся.

Вип. 6. — Ніжин, 1995. — С. 139.

18. Окіншевич Лев. Моя академічна праця в Україні / Лев Окіншевич. — Львів, 1995. — С. 56.

19. Верба І. Вказ. праця. — С. 109.

20. Там само.
21. Шкурко. Історія Ніжина мовою дат / Шкурко. — Ніжин, 2004. — С. 67.
22. 29–30 серпня 1937 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який обговорив питання "Про буржуазно-націоналістичну антирадянську організацію колишніх боротьбистів та про зв'язок з цією організацією т. Любченка П. П."
23. Шаповал Ю. І. Вказ. праця / Ю. І. Шаповал. — С. 237.
24. Шкварчук В. Вказ. праця / Ю. І. Шаповал. — С. 113.
25. Самойленко О. Г. Вказ. праця / О. Г. Самойленко. — С. 189.
26. Самойленко Г. В. Вказ. праця / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. — С. 164—166.
27. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. П–11408, оп. 1, спр. 4694, арк. 7.
28. ДАЧО, арк. 10.
29. Самойленко О. Г. Вказ. праця / О. Г. Самойленко. — С. 193.
30. ДАЧО, арк. 9—95.
31. Там само. с. 197.

Бойко Н.І.

ОЛЕНА КУРИЛО ПРО СТИЛІСТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПАРАЛЕЛЬНИХ ФОРМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Олена Борисівна Курило – український мовознавець, педагог. Вона належить до тих учених-патріотів, яких захопило у свою стрімку, бурхливу й широку течію українське політичне та культурне відродження 1917–1920-х рр. [5, с. 58].

О.Б.Курило навчалася у Львівському університеті, закінчила в 1913 р. жіночі курси, які працювали у Варшавському університеті. Як зазначає дослідник спадщини О.Б.Курило Юрій Шевельов, уже ранні її наукові твори були позначені високою ясністю і логічністю думки, тверезістю і відповідальністю. У них не знайдемо "всякого патосу й лірики". Це стосується і її наукового стилю, і безпосереднього каліфікування та оцінювання самого аналізованого матеріалу [5, с. 67].

На жаль, досить тривалий час ім'я та праці О.Б.Курило в материковій Україні були вилучені з культурологічного та мовознавчого об'єктів вивчення. Проте її дослідження, особливо в царині граматики, лексикографії, діалектології, фольклористики та фонетичного ладу української мови, є вагомими та значущими. Так, проблеми аналізу, риси та специфічні ознаки фонетичної системи української мови О.Б.Курило розглядала в низці праць, як-от: "Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричі ... на Чернігівщині" (1924), "До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків" (1925), "До питання про умови розвитку дисимілятивного акання" (1928), "Спроба пояснити процес зміни О, Е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (з мапою Поділля)" (1928). Мовознавець уклала фонологічну систему української мови, яка лягла в основу наукової праці "До поняття "фонема" (1930). Праці О.Б.Курило з української фонології високо оцінили українські мовознавці [1; 2; 5].

Значну увагу у своїх мовознавчих розвідках О.Б.Курило приділяла проблемам нормалізації української літературної мови та підвищенню її культури. Питання нормативного характеру, рекомендації та пропозиції мовознавця видаються і сьогодні досить важливими й актуальними.

Одним із визначних здобутків у лінгвістичній спадщині О.Б.Курило є праця "Паралельні форми в українській мові, їх значіння для стилю" (1923). О.Б.Курило зазначала, що "ідеальної краси мова б набула тоді, коли б звук у ній мав таке саме значіння, що тон у музиці, тобто, коли б

самі звуки, сполучення їх у слова, а слів у речення мали б у собі стільки виразу, що дали б відповідно змістові музику речення, а навіть і окремого слова. В поезії, не тільки віршованій, звук повинен би становити собою елемент змісту. Це ідеал" [3, с. 3]. Саме до такого ідеалу повинна хоч до певної міри наближатися поетична мова.

Семантику слова в поезії мовознавець пов'язувала з найменшими фонетичними змінами, які повинні надавати слову нового емотивно-оцінного змісту, забарвлення або нового відтінку значення. Незважаючи на те, що індивідуальне чуття мови дозволяє найрізноманітніші відхилення, наявність відтінків, проте певні нормативи, "деяку правильність, закономірність можна б було внести", вважає О.Б.Курило, оскільки "може бути воля, сваволі не повинно бути" [3, с. 3]. У жодному разі не можна, звичайно, обмежуватися самою інтуїцією, тобто "самим несвідомим чуттям мови", а "треба формулювати ті елементи та ті комбінації їх, що дають собою той чи інший відтінок стилеві" [3, с. 3]. Мовознавець царину, що обіймає музику мови, кваліфікувала як структуру, у якій можна виділити численні менші "царинки". До найголовніших із них авторка зараховувала ритмічність (і не лише у віршованій поезії) та "символіку" звуків, наголошуючи: "Символіка звуків повинна становити об'єкт для фонетичної синтакси, що деякими своїми сторонами чи не з спеціально лінгвістичною дисципліною зіткнулася б, а саме з експериментальною фонетикою" [3, с. 3–4].

О.Б.Курило була глибоко переконана в тому, що саме українська мова має потрібний матеріал для влучного використання деяких її фонетичних особливостей, а все це творить красу стилю, мови, забезпечуючи їхню милозвучність.

Мовознавець зазначила, що "наведені нижче звукові особливості знайшли собі місце своїми головнішими фактами в українських підручниках граматики. Трохи ширше зачепив їх В.Самійленко в своїй брошурці "Дбаймо про фонетичну фасу мови". Як у граматиках, як і в Самійленковій брошурці встановлено певні правила, цілком незалежно від індивідуальних властивостей кожного окремого стилю" [3, с. 4].

О.Б.Курило не погоджується з окремими думками В.Самійленка. Зокрема, щодо ритмічності поетичної мови вона зазначила: "Не можна виходити, як це робить В.Самійленко, з самого звукового оточення, передусім треба мати на оці те, що найменша фонетична зміна повинна надавати висловові нового відтінку. Це стоїть у зв'язку і з ритмічністю у широкому розумінні. Мова, не тільки віршована, повинна мати як до стилю властивий собі ритм. Ритмічність властива людській мові спокон-

віку, – за підставу вона має собі рівномірний рух у людському організмі та в оточенні" [3, с. 5–6].

Мовознавець стверджувала, що у віршованій мові основу ритму створює певний порядок чергування ненаголошених складів із наголошеними, тобто першу позицію тут займає фонетичний принцип, якому має підпорядковуватися психічний (логічний) принцип – наголос у реченні, темп речення, тон речення (тон оповідання, питання, відповіді, оклику) тощо, хоч у вірші, звичайно, значення має і "характер метру" (хорей, ямб, дактиль та ін.). У прозовій мові в основі ритмічності лежить психічний принцип, ритмічність прозової мови залежить передусім від психічного наголосу в реченні, від темпу речення, тону тощо, а також "залежить вона і від протяжності, і від сили звуків, як голосових, як і шелестових, і від наголосу окремого слова, але елемент фонетичний не основа тут, а стоїть у залежності від психічних елементів. У прозі ритмічність будується не на одному означеному метрові, а на різних метрах" [3, с. 6]. Тут О.Б.Курило доречно звернулася до прози М.Коцюбинського, використавши (як досить вдалий приклад ритму в прозовій мові) відомий уривок, де письменник описав ліс удосвіта. Опис вранішнього лісу демонструє "чудову гармонію", де "сплелися всі елементи ритму із змістом. Ритм у Коцюбинського дає вражіння моря з його різного розмаху хвилями. Описати його не можна, відчути його треба" [3, с. 7].

Отже, авторка стверджувала, що прозова мова може послуговуватися як психічними, так і фонетичними елементами в усій їхній силі і красі, "сплівши їх у нерозривну цілість. У віршованій мові такого інтимного злиття двох принципів важче осягти, але там воно нам глибше до душі промовляє, як його осягнено" [3, с. 8]. Використання паралельних форм О.Б.Курило пов'язує зі злиттям двох згадуваних принципів, які лежать в основі ритмічності і віршованої, і поетичної прозової мови. Уживання паралельних форм важливе для "одтінення" стилю. Морознавець запропонувала зважати на такі випадки вживання паралельних форм:

1. І–Й: а) "по голосовому звукові І можна міняти на Й", але коли наступне слово має початковий приголосний Й, тобто слова починаються на Й, Я, Ю, Є, Ї, то щоб "обминути важкого на вимову довгого Й (Й + Й), І краще не міняти на Й"; б) "про міну І на Й між шелестовими звуками і мови нема"; в) "І не треба міняти на Й по павзі"; г) "короткі та довші форми зв'язані з темпом речення, як елементом ритмічності: то ж коротші форми зближують з собою наголоси слів і тим темп стає рухливіший, сильніший, лаконичніший, то веселий, бадьорий, то гострий,

уривчастий; довші форми збільшують відстань між наголосами, і темп стає повільніший, спокійніший, то лагідний, то поважний. Отже, як до темпу, яким виливається наша думка, можна І або заховати, або змінити на Й"; г) в українській мові є ще й паралельні форми з початковими І та Й у словах на зразок "іти – йти, ім'я – йм'я, імення – ймення, іметься – йметься" [3, с.13].

2. ІЗ – ІЗО – ЗО – З: а) ці паралельні форми прийменника вживаються для "урівноважування голосових звуків із шелестовими". Так, рядки з поезії О.Олесея

Хиба не чуєте про що вітри шепочуть,

І як з зітханнями зливається їх сміх?

мовознавець запропонувала змінити на *Як із зітханнями зливається їх сміх*, щоб, переставивши слова у другому рядку, "обминуті збіг шелестових"; б) форма ІЗ "проти коротшої З дає повільніший темп", вона забезпечує "тон оповідання"; в) "подібні відтінки, що дає висловові прийменник з = із, вносять у речення й слова, що можуть стояти з так званим "приставним" І і без нього, найбільше в таких сполученнях: зб = ізб, зв = ізв, зг = ізг, зд = ізд, ск = іск, зл = ізл, зн = ізн, також ізо = зо = зі, далі сп = ісп, зр = ізр, зс = ісз, ст = іст, зу = ізу, сх = ісх: (і)збавляти, (і)збагнути, (і)збачати, (і)збрести, (і)збудити, (і)звабити, (і)звестити, (і)звеселяти, (і)звіряти, (і)зв'язати, (і)згасати, (і)зглибити, (і)згоріти і д. і д.; і ще такі паралельні форми, як мла – імла, мжити – імжити, мшити – імшити, знов(у) – ізнову(у), ще – іще, лле – ілле і ин. Форми з І дуже влучно стоять, де тон спокійний, епічний"; г) "початкове І, як і взагалі часто в народній поезії", використовується для віршового розміру: "Ой казав Криворук, що не здійме орда рук. Орда руки ізняла і козака заняла".

3. В – У, У – В: а) "прийменник У і У приросткове можуть переходити у В, тобто в У нескладове або дуже близьке до нього артикуляцією в біляб'яльне, і навпаки В в У, як до того, чи попереднє слово має кінцевий голосовий чи шелестовий звук: *він утік, вона втекла, він у хаті, вона в хаті*. Цей факт стосується до тісно сполучених слів, а по павзі він не повинен би мати силу"; б) якщо наступне слово починається трьома приголосними звуками, то краще вживати У, бо група з чотирьох приголосних важка для вимови; в) "не слід би міняти У на В перед дальшим В"; г) "В не треба б міняти на У перед словом з початковим голосовим звуком, а надто перед У". Де У ненаголошене, вважає авторка праці, там воно часто може переходити у В; де початкове У наголошене, там воно здебільшого має приставне В: *вузол, вулиця*; приставне В може вживатися й з ненаголошеним У: *вужий, вуста*.

У зв'язку з паралельним уживанням У – В цінними є такі висновки О.Б.Курило: "Сказане про міну В на У і навпаки має силу для описового стилю наукової, приміром, мови. Для поетичної мови воно повинно б мати силу тільки тоді, коли збігається з психичними елементами..." [3, с. 16].

4. ОД – ВІД: а) "на Наддніпрянщині в народній мові більше поширені форми з ОД, а в літературній мові гору взяли форми з ВІД. Проте слова *одвіку, одвічний, одвідати, одсвіт* і інші слід би заховати, бо заміна тут ОД на ВІД дала б недоброзвучний збіг двох суміжних ВІ у слові, що їх треба дисимілювати. Дисимілюючи, часом треба брати на увагу складу, що не тільки в безпосередньому, а й у дальшому стоять сусідстві".

5. СЯ – СЬ: а) довші форми на СЯ створюють повільніший темп, поважний, епічний тон, а коротші на СЬ – сильніший, рухливіший стиль; б) "форми на СЯ по голосовому ближче зберігають дух народньої мови, і вони й у поезії, а надто в прозі, повинні безперечно брати гору над формами на СЬ по голосовому звукові".

6. Паралельні інфінітивні форми на ТИ – ТЬ: а) "короткі, уривчасті форми на ТЬ дають стилеві лаконичність і силу"; б) силу інфінітивів на ТЬ може збільшувати наголошеність їхнього кінцевого складу: *Дай працювать, працювать, працювати, В праці сконать!* (І.Франко, вірш "Земле, моя всеплодющая мати!").

У праці О.Б.Курило згадала і про паралельні "речівникові форми льокативні чоловічого роду на -ОВІ (-ЕВІ) – І": (*на коневі, на коні*) [3, с. 21], паралельні форми окремих "слівець": *межи – між, (і)знову – (і)знов, ані – ні, би – б* та ін. [3, с. 21–23].

Отже, О.Б.Курило висловила низку цікавих власних міркувань щодо уживання паралельних форм в українській мові, які є досить важливими для виявлення оригінальності, самотності ("одтінення") стилів. Мовознавець запропонувала контекстуальний аналіз кращих зразків українського художнього (поетичного та прозового) мовлення, що слугували ілюстративним матеріалом до теоретичних положень. Учена висловила свої погляди і рекомендації щодо посилення експресивності ("гостроти") стилю; продемонструвала на прикладах, як змінюються стиль, семантика лексичної одиниці зі зміною паралельних форм, як вони впливають на виразність художнього мовлення, збагачують виразальну скарбницю української мови. Дослідники української мови активно послуговуються працями О.Б.Курило, яка заклала наукові підвалини в царині фонетики, граматики, лексикографії, діалектології, стилістики, фольклористики та культури української мови.

Література

1. Глібчук Н. М. Погляди О.Курило на систему фонем української мови / Н. М. Глібчук // Мовознавство. — 1993. — № 6. — С. 34—37.
2. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918—1941) / М. А. Жовтобрюх. — К., 1991.
3. Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значіння для стилю / О. Курило. — К., 1923.
4. "Українська мова" : [енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.]. — К., 2007. — С. 300.
5. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. — К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2002.

Бойко В.М., Давиденко Л.Б.

"СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА" ПЕТРА ОДАРЧЕНКА

Життя і творчість відомого у світі вченого, літературознавця, мовознавця, етнографа, фольклориста, критика Петра Одарченка неодноразово привертало увагу багатьох відомих дослідників української діаспори: О.Астаф'єва, І.Качуровського, П.Сороки, Д.Чуба, О.Зуєвського, В.Іванисенка та інших.

Петро Васильович Одарченко народився 20 серпня 1903 року в селі Римарівка на Полтавщині в селянській родині. Після закінчення сільської початкової земської школи навчався в гімназії м.Гадяч. Гадяцький період життя був надзвичайно важливим для Петра Одарченка, оскільки саме в ці роки відбувається становлення його особистості як "свідомого українця" за його ж власними словами. Помітну роль у формуванні світобачення та життєвої позиції юнака відіграло дружнє спілкування з матір'ю Лесі Українки – видатною українською письменницею та громадською діячкою Оленою Пчілкою. Оглядаючи наприкінці ХХ ст. свій пройдений життєвий шлях, Петро Одарченко високо оцінив її життєдайну енергетику, акцентувавши, що "Олена Пчілка мала великий благодійний вплив і на тих, що її ніколи не бачили, але читали її талановиті твори, сповнені високого ідейного змісту. Її сильна вольова натура, її великий патріотизм, її вміння переконувати діяли з великою силою на молодь" [1, с. 68].

З 1920 р. Петро Одарченко – студент Полтавського відділу історико-філологічного факультету Харківського університету, а з 1923 до 1926 – студент Ніжинського інституту народної освіти (НІНО). Після успішного виконання навчального плану і закінчення в 1926 р. Ніжинсь-

кого ІНО він вступає до аспірантури цього ж інституту, де виконує наукову роботу під керівництвом професора, керівника секції української літератури та мови при Науково-дослідній кафедрі історії, культури і мови (НДК) Є.А.Рихлика (репресованого у 30-х роках).

Варто підкреслити, що створена на початку 20-х рр. ХХ ст. Ніжинська НДК мала значний науковий потенціал. На кафедрі працювали і керували аспірантами висококваліфіковані вчені, зокрема Я.М.Колубовський, В.І.Резанов, Є.А.Рихлик, І.Г.Турцевич та ін. Висока вимогливість, ґрунтовність підготовки були характерними рисами роботи наукових керівників зі своїми підопічними. "Мета керівника, – підкреслював професор Г.А.Максимович, – виробити з аспіранта вченого дослідника... При підготовці аспірантів потрібно звертати головну увагу не на засвоєння ними фактичних знань, а на оволодіння ... науковим апаратом та методом" [2, с. 122]. Професор Є.А.Рихлик не тільки керував науковими роботами І.Павловського, П.Одарченка, М.Ладухіна та ін., але й для всіх аспірантів кафедри проводив семінари з мовознавства, з української мови та літератури, польської, чеської та інших слов'янських і неслов'янських мов.

Про свого майбутнього аспіранта Петра Одарченка проф. Є.А.Рихлик писав: "Споміж студентів Ніжинського Інституту Народної Освіти, що в цьому році закінчують факультет соціального виховання, викладавець української мови і літератури не може не звернути увагу на П.В.Одарченка як на найбільш здатного й підготовленого до наукової праці в цій галузі. Всі письмові праці П.Одарченка, що з ними мені довелося познайомитися, показують надзвичайну ґрунтовність, серйозний підхід до теми... Я за свій обов'язок вважаю рекомендувати предметовій комісії П.Одарченка як найздібнішого студента і вношу пропозицію залишити його при Науково-дослідній кафедрі аспірантом при секції української мови і літератури для підготовки до наукової й педагогічної діяльності в вищій школі. Проф. Є.Рихлік. 12. VI.1926 р." [3, с. 48].

Знайомство і спілкування з Оленою Пчілкою вплинуло не лише на формування особистості, а й на вибір життєвого шляху П.Одарченка. Очевидно, саме цей фактор відіграв значну роль під час вибору теми дисертаційного дослідження молодого вченого – "Стиль Лесі Українки".

Після закінчення аспірантури у 1929 р. П.Одарченка призначають на посаду викладача 1-ої групи Ніжинського ІНО, він веде курси "Історія української мови" та "Сучасна українська мова", викладає ці предмети на курсах українізації при Інституті, а також у Ніжинській агротехнічній школі. На жаль, 1 жовтня 1929 р. його наукова діяльність надовго припинилась у зв'язку з арештом за безпідставними звинуваченнями. Після

років заслання та проживання за межами України (в Алмати, Уральську та Курську) Одарченко в 1943 р. повертається в рідне село, щоб попрощатися з батьками, і назавжди покидає батьківщину.

За кордоном у різних країнах (Польщі, Австрії, Німеччині, США) Петро Одарченко плідно працює і займається науковою і громадською діяльністю до кінця свого життя (березень 2006 р.).

Науковий доробок Петра Одарченка вражає та засвідчує енциклопедичні знання вченого – це понад 600 праць із фольклористики та етнографії, літературознавства, мовознавства, історії, художнього перекладу, театрознавства тощо. Упродовж багатьох років він досліджував творчість Тараса Шевченка, Лесі Українки, Олени Пчілки, П.Грабовського, В.Винниченка, М.Куліша, М. Драгоманова, Г.Чупринки, В.Симоненка, М.Ореста, Н.Щербини, О.Зуєвського та ін. Понад 40 років писав статті до енциклопедій з української етнографії і фольклору та історії української літератури. На особливу увагу заслуговують його праці з мовознавства, зокрема, українській мові П.Одарченко присвятив більше 150 праць. Так, 1997 р. у видавництві "Смолоסקип" вийшла збірка статей П.Одарченка "Про культуру української мови". Він також приділив багато уваги дослідженню мови українців в Америці.

Вагомий науковий доробок Петра Одарченка тривалий час вимагав класифікації та ретельного аналізу. Значний внесок у цю справу зробив професор О.Г.Астаф'єв, який, досліджуючи життя та творчість науковця, у процесі аналізу об'єднав його мовознавчі праці у кілька тематичних груп: питання українського правопису, питання української орфоєпії та наголосу, питання морфології та синтаксису, питання лексики й фразеології, рецензії на підручники української мови та на окремі праці з проблем розвитку української мови тощо [4, с. 157].

Однією з найяскравіших наукових праць П.Одарченка є стаття "Скарбниця українського слова" (до 120-річчя опублікування книги "Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В.Марковича і других. Спорудив М.Номис"), у якій він не лише ґрунтовно проаналізував напрацювання попередників, а й наголосив, що цю видатну пам'ятку слід обов'язково перевидати, оскільки вона активно сприятиме відродженню української культури та мови.

П.Одарченко зазначає, що ця збірка належить "до найважливіших праць з українського фольклору" і водночас "це багатюща скарбниця української народної лексики, фразеології та ідіоматики" [6, с. 276]. Надзвичайно високо і позитивно оцінили її Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Павло Попов, Лариса Скрипник, Олеся Коцюба. Проблему

авторства "Збірника..." – Маркович чи Номис – П.Одарченко вирішує таким чином: "... фундаментальна праця Номиса була наслідком колективних зусиль великої групи українських культурних діячів, письменників, учених, з-поміж яких найбільша заслуга належить Номисові та Марковичеві" [6, с. 278].

Автор статті стисло, але гранично чітко характеризує історичне тло, добу, коли укладався "Збірник...", – це період великого пожвавлення українського національно-культурного й громадського руху в Україні, період створення так званих громад – організацій української інтелігенції, які брали активну участь у збиранні й записуванні українських фольклорних матеріалів, які згодом увійшли до "Збірника...". Така увага П.Одарченка до історичних обставин появи твору Марковича та Номиса не випадкова, оскільки початок активного збирання національного фольклору та історичних пам'яток, на думку багатьох науковців, є стартовим фольклорно-етнографічним етапом формування національних рухів.

У своєму дослідженні П.Одарченко подає короткі біографічні відомості про видатних фольклористів М.Номиса та О.Марковича. Також акцентує увагу на деяких орфографічних особливостях "Збірника...", які не відповідають сучасним нормам, наприклад, латинська літера **g** замість української **г**, буквосполучення **хв** замість літери **ф**; **-цця** або **-цьця** замість дієслівного закінчення **-ться**; **ъ** замість апострофа ('); замість літери **ї** вживається **і** та ін. Усе це, а також дрібний шриффт дещо ускладнює використання книжки Номиса.

Значний інтерес для дослідників становить структурно-семантична класифікація різноманітного фольклорного матеріалу "Збірника...", яку пропонує автор статті: прислів'я – "двочленні" речення, приказки – одночленні речення, загадки, ідіоми, формули коротких народних порівнянь, етикетні формули (вітання, привітання, подяка, припрошування тощо), примовляння, лічилки, замовляння, формули прокльонів, лайки, скоромовки, забобони, навіть звуконаслідування птахів або жаб та багато інших видів пареміографічного матеріалу.

П.Одарченко, аналізуючи збірник, особливо увагу звертає на супровідну інформацію до фактичного матеріалу, наприклад: територія побутування того чи іншого вислову, імена збирачів, перелік рукописних і друкованих джерел тощо. Особливо цінним, як зазначає науковець, у Марковича та Номиса є інформація про походження окремих висловів, варіанти прислів'їв та приказок. Цікавими видаються і гіпотези вченого щодо походження та функціонування окремих виразів, особливо тих, які походять із народних переказів, оповідань, анекдотів, наприклад,

"Різдвяні гості", "Краси на тарілці не крають", "На вербі груші", "Вискочив, як Пилип з конопель", та їхні варіанти синонімів. П.Одарченко зауважує, що хоча більшість прислів'їв і приказок у збірці Номиса не має ніяких пояснень, усе ж цей матеріал у порівняльно-історичному аспекті з успіхом використали пізніше дослідники-пареміологи.

Учений детально розглядає етимологію багатьох прислів'їв, приказок і народних порівнянь. Так, наприклад, усупереч традиційному тлумаченню фразеологізму "Вискочив, як Пилип з коноплі", яке подає Номис, П.Одарченко більш вірогідною вважає версію В.Ужченка, який, аналізуючи семантико-синтаксичну структуру і внутрішнє мотивування ФО, а також дані інших слов'янських мов, дещо інакше тлумачить цей вислів. На думку В.Ужченка, маловідоме діалектне слово "пилип" означає "заєць", за народною етимологією воно стало вважатися ім'ям людини, а "копорі" – це не назва міста (за Номисом), а назва рослини коноплі.

Як надзвичайно позитивне явище П.Одарченко відзначає те, що у "Збірнику..." Номиса є багато прислів'їв і приказок, не запозичених із різних мов, а оригінальних, у яких відбивається українська народна філософія, народний побут, історичні події, господарська діяльність українського народу, соціальні відносини, народний світогляд, вірування, почуття, естетичні й моральні погляди тощо [6, с. 290].

Усупереч критиці І.Франка тематичного упорядкування матеріалу у "Збірнику...", П.Одарченко вважає, що "тематичний принцип розподілу пареміологічного матеріалу був доцільнішим, ніж абеткове розміщення тексту за першим словом прислів'я. При абетковому розміщенні матеріалу прислів'я з аналогічним змістом, синонімічні фразеологізми, основні тексти і варіанти були б розкидані в різних місцях" [6, с. 295–296].

Про енциклопедичні знання вченого свідчить залучення до аналізу значної кількості наукових праць, зокрема М.Грушевського, П.Попова, Л.Скрипник, В.Мокієнка, М.Сумцова, В.Ужченка, М.Возняка та інших.

Скрупульозно проаналізувавши фундаментальну книжку Номиса "Українські прислів'я, приказки і таке інше...", П.Одарченко дійшов висновку, що "ця книга залишається такою ж цікавою, такою цінною, такою важливою, як і 1864 року, а може, навіть і актуальнішою, ніж вона була 120 років тому"; що це – невичерпна скарбниця лексики й фразеології української мови і одночасно багата скарбниця художнього, поетичного слова [6, с. 299].

Література

1. Одарченко П. Українська література : [збірник вибраних статей] / П. Одарченко — К., 1995.

2. Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови (20–30-ті рр.) / О. Бойко // Сіверянський літопис. — 1998. — № 5.
3. Астаф'єв О. Петро Одарченко: Штрихи до літературного портрета / О. Астаф'єв. — Ніжин, 1996.
4. Астаф'єв О. Мовознавчі праці Петра Одарченка / О. Астаф'єв // Історія української лінгвістики : [збірник наукових праць]. — Київ ; Ніжин, 2001.
5. Пазяк М. Українські прислів'я та приказки / М. Пазяк // Проблеми пареміології та пареміографії. — К., 1984.
6. Одарченко П. Скарбниця українського слова / П. Одарченко // Українська література : [збірник вибраних статей]. — К., 1995.
7. Самойленко Г. В. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя / Г. В. Самойленко, О. Г. Самійленко. — Ніжин, 1999.
8. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самійленко. — Ніжин, 2005.
9. Ужченко В. Вискочити, як Пилип з конопель / В. Ужченко // УМЛШ. — 1983. — № 10.
10. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [спорудив М. Номис]. — СПб., 1864.

Вакуленко Г.М., Клипа Н.І.

ПРОБЛЕМИ МОВНОЇ НОРМИ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ОЛЕНИ КУРИЛО

Вивчення творчої спадщини лінгвістів минулого завжди є актуальним. Загальновідомо, що сучасний стан будь-якої науки є результатом усіх попередніх етапів її розвитку. З огляду на це важливими стають досягнення кожного з науковців, які сприяли становленню та розвитку певної науки.

Мовознавча спадщина вчених минулого помножується, коли йдеться про Олену Курило, чий доробок протягом десятиліть замовчували з певних політичних мотивів або ж трактували вкрай суб'єктивно. Немає, мабуть, жодного виступу з лінгвістичних тем 1933–1934 рр., де б дослідницю не звинувачували в націоналізмі саме за те, що вона прагнула зберегти самобутність української мови, відстоювала пріоритет національного в термінотворенні, не відкидаючи при цьому міжнародного у терміноелементах.

Олена Курило працювала в різних галузях українського мовознавства, але більше її цікавили питання термінографії, термінології, фонетики,

фонології, морфології, синтаксису, історії мови, діалектології, стилістики. Лінгвістичні погляди О.Курило ґрунтувалися на мовознавчій школі кінця XIX – поч. XX ст., що опиралися на здобутки європейського мовознавства. Дослідниця часто посилалася на праці Ш.Баллі, І.Бодуена де Куртене, Ф. де Сосюра, О.Єсперсена, А.Майє, Р.Якобсона, творчо використовуючи і їхні наукові концепції для розвитку українського мовознавства.

Дослідження творчості О.Курило, вивчення її лінгвістичних поглядів на тлі мовознавчої думки того часу дають змогу визначити місце вченої в боротьбі за утворення стилістично-функціональної різноманітності української мови, конкретизувати її внесок в українську фонологію, діалектологію, термінологію.

Про Олену Курило, як і про багатьох талановитих лінгвістів епохи Розстріляного Відродження, вітчизняні мовознавці пізнішого часу змушені були мовчати. А за межами України у 1954 р. у Вінніпезі вийшла монографія Юрія Шевельова "Всеволод Ганцов. Олена Курило", у якій автор розповів про українське політичне і культурне відродження 20-х років і, зокрема, про роль у ньому О.Курило. Шевельов навів маловідомі факти біографії вченої, охарактеризував окремі ланки її наукової діяльності.

Лише після проголошення незалежності України наші науковці змогли опублікувати цілком об'єктивні праці про розвиток українського мовознавства в 20–30-х роках. Це і ґрунтовне дослідження М.А.Жовтобрюха "Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941)", і монографія С.П.Бевзенка "Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови". У цих працях автори торкаються окремих питань творчого доробку О.Курило, зокрема її поглядів на систему голосних і приголосних фонем, згадують її дослідження з діалектології, граматики й стилістики.

Мета нашого дослідження – проаналізувати внесок Олени Курило в нормалізацію української мови.

Працюючи над цією проблемою, вчена висловила деякі концептуальні міркування. Для дослідниці підставою кваліфікувати лінгвістичне явище як нормативне було поширення його в народній мові та в мові знавців української мови. "І що більше українська інтелігенція хоче стати в пригоді народові, визволити його з темряви, піднести його культурний рівень, то більше вона повинна використовувати українську народну мову, вона повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди", – зазначає О.Курило [1, с. 18].

Вона виступала за свідоме і цілеспрямоване очищення літературної мови від іншомовних слів. Дослідниця вважала, що народна мова має такі ресурси, які можна використовувати в усіх сферах функціонування літературної мови. Цей погляд на літературну мову продовжував підхід до теорії вироблення української літературної мови, викладений ще у працях П.Куліша, Олени Пчілки, В.Самійленка, І.Франка, М.Драгоманова, М.Грушевського, і відбивав об'єктивний процес її розвитку.

Як відомо, першою працею Олени Курило, в якій прослідковується інтерес ученої до проблем нормалізації української літературної мови, була "Початкова граматика української мови", що витримала 11 видань протягом 1918–1926 рр.

"Однак це не була наукова праця, а практичний підручник для дітей, що не давав наукової системи, але в той же час будив любов до своєї країни й мови й зацуплював норми цієї мови", – зазначає Юрій Шевельов [2, с. 64].

Також наукова діяльність Олени Курило позначена інтересом і до проблем формування української термінології. Своє розуміння мовних норм на лексичному рівні вона наводить у термінологічних словниках, зокрема в "Словнику української фізичної термінології" (1918), "Російсько-українському словничку медичної термінології" (1918), "Словнику хімічної термінології" (1923). Авторка вважала за потрібне поєднувати народний та інтернаціональний принципи під час творення української термінології. На її думку, українська наука не може розвиватися ізольовано. Тому в лексикографічних працях дослідниці чимало слів іншомовного походження, наприклад, акустика, гідромеханіка, динаміка, індукція, конус, оптика; лімфа, артерія, капіляри, аорта, анатомія. Ось ці лексеми ввійшли до української фізичної та медичної терміносистем.

Проте питання мовної норми (найбільше – на морфологічному та синтаксичному рівнях) Олена Курило розглянула в монографії "Уваги до сучасної української літературної мови" (1920, 1923, 1924, 1942). Як слушно зазначає Юрій Шевельов, що ця книжка, надихала любов'ю до української мови й бажанням підкреслити багатство її синтаксично-фразеологічних можливостей, переросла з невеликої брошури в ґрунтовне наукове дослідження. Назва книги "Уваги до сучасної української літературної мови" свідчить про те, що авторка не намагалася охопити всі розділи української мови. Матеріал до праці вона збирала дуже довго і дбайливо під час екскурсій по Україні в складі Етнографічної та Діалектологічної комісії (1922–1926), використала також твори класиків

XIX – поч. XX ст., словники. Олена Курило вживала здебільшого латинську граматичну термінологію, а також власне українські терміни, наприклад, іменник вона називала речівником, середній рід – ніяким родом, основу – пнем, суфікс – паростом, префікс – приростом. Хоч ці слова давно вийшли з ужитку, їх використання ніскільки не зменшує значення цієї ґрунтовної та цікавої праці.

Дослідниця взялася описати ненормативні з її погляду явища в мові й мовленні. Редагуючи матеріали з різних наукових дисциплін, вона зустрічалася з багатьма мовними помилками, на які й указала в цій монографії. Праця збудована на великому літературному матеріалі, охоплює багато мовних явищ.

"Уваги до сучасної української літературної мови" містять наступні твердження:

заперечення вживання активних дієприкметників на -чий, -ший і пасивних на -мий і конкретні поради щодо їхньої заміни прикметником, дієприслівником або ж підрядним реченням. Цей клас слів Олена Курило називала "прикметниками дієслівного походження". Учена звертала увагу на те, що українській мові невластиві активні та пасивні дієприкметники теперішнього часу, і з обуренням наводила приклади з тодішньої літературної мови: "Тварини, живучі і живші на землі. Чоловік, намагаючийся стати..." [1, с. 114]. Вона доводила, що колишні дієприкметники на -чий перейшли в категорію прикметника, оскільки вказують на сталу ознаку і не мають часового відтінку. Дієприкметники активного стану минулого часу з суфіксом -л- Олена Курило без застережень зарахувала до категорії прикметників, вважаючи, що вони цілком піддалися процесу ад'єктивації. На нашу думку, більшість слів на -мий не втратили дієслівних ознак виду, часу, наявності залежних слів, і ми зараховуємо їх до дієприкметників.

Важливим є те, що вчена постійно порівнювала українські форми прикметників дієслівного значення з російськими, вказуючи на їхнє поширення в цих мовах, на відмінності у творенні та вживанні. Дослідниця звертала увагу на те, що пасивні дієприкметники на -мий, властиві російській мові, не характерні для української, проте навела окремі приклади з творів П.Куліша. Однак Олена Курило застерігала проти неправильного перекладу цих слів із російської мови. Думка її була цілком справедливою, бо пасивні дієприкметники теперішнього часу на -мий в українській мові зрідка залишилися як прикметники, наприклад, видимий, здійснимий, терпимий.

Дієприкметниками вона вважала лише слова, утворені від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфіксів -н-, -ен-, -т-, проте наголошувала, що "й у них помітний процес утрати властивого їм дієприкметникового значення" [1, с.116] і є змога перейти до розряду прикметників.

Погляди О.Курило на дієприкметники мали важливе значення, оскільки були спрямовані на очищення української мови від нехарактерних для неї засобів словотворення. Учена звузила розуміння дієприкметника, зараховуючи до цього класу слів лише дієприкметники пасивного стану минулого часу, бо зазначала, що тільки вони можуть зберігати дієслівні ознаки, і то не завжди. Дослідниця розширила поняття прикметника, відстоюючи думку ад'єктивації всіх інших типів дієприкметника, проте з цим поглядом ми не можемо погодитися, оскільки в українській мові є дієприкметники активного стану минулого часу (типу позеленілий, обважнілий), які зберігають вербальні ознаки.

Олена Курило зуміла обґрунтувати твердження про непродуктивність утворення в українській мові дієприкметників активного чи пасивного стану теперішнього часу. Вона була проти засмічення української мови цими неприродними для неї формами. Ці міркування є актуальними і сьогодні, бо в повсякденному мовленні чуємо такі дієприкметники, що здебільшого є грубим порушенням норм нашої мови. Наприклад, деякі письменники російський або польський дієприкметник теперішнього часу прагнуть замінити теоретично можливим українським: працюючий, ото-чуючий тощо. Або ж абсолютним заміником таких дієприкметників визнають лише підрядні означальні речення: що (який) працює, оточує і под.

На нашу думку, у першому випадку маємо неприродне для нашої мови перенасичення шиплячими звуками, у другому – незграбність, одноманітність викладу.

Українська мова має великий набір власних засобів відтворення російських і польських побудов дієприкметникового типу. Пасивні дієприкметники на -мий здебільшого замінюють досить поширеними в нашій мові дієприкметниками на -ний, які за походженням належать до минулого часу, але в контексті набувають ознак теперішнього часу – керованийий, відмінюванийий. Активні дієприкметники теперішнього часу найчастіше описують прикметниками: панівнийий, руйнівнийий, гальмівнийий. О.Курило також зазначала, що форм із суфіксом -ш- в українській мові нема (типу перемігшиий).

Не все, що пропонувала дослідниця стосовно дієприкметника, стало нормою сучасної української літературної мови, "деякі її вимоги зда-

ються тепер перебільшено етнографічними, вони хотіли б реставрувати відмерле" [3, с. 42].

Однак і сьогодні є актуальною думка вченої про те, що вживання активних дієприкметників на -чий, -ший і пасивних на -лий в українській мові – це явище ненормативне. Відсутність в активному вжитку дієприкметників теперішнього часу – не вада, а характерна риса сучасної української літературної мови. Багато років тому це зрозуміла і відстоювала дослідниця.

У монографії О.Курило розглядає й такі ще положення:

- 1) розмежування віддієслівних іменників з нульовим суфіксом, суфіксом -к- та -нн (я);
- 2) особливості вживання часових форм дієслова;
- 3) рекомендації про перевагу інфінітива над дієслівними іменниками;
- 4) настанова про перевагу що над який, котрий у релятивних підрядних реченнях;
- 5) заборона протиставного же типу (Я мовчав, він же говорив);
- 6) межі вживання прийменника по і його заміни;
- 7) часові конструкції й особливо – керування дієслів;
- 8) розуміння чергувань у/в, ї/й як вияву особливої властивості української мови, її потягу до краси, до стилістично використовуваної рівноваги голосних і приголосних.

Усі ці та інші рекомендації вченої визначили шлях розвитку української літературної мови, сприяли виробленню і закріпленню її норм.

Заслуга Олени Курило полягає в тому, що вона вперше сформулювала, описала й обґрунтувала ці риси української літературної мови. Проте не все, що радила дослідниця, стало нормою, дещо може видатися архаїчним. Деякі її вимоги здаються тепер перебільшено етнографічними, вона намагалася реставрувати відмерлі або розвивати наявні тенденції дещо однобічно. Але таких моментів значно менше, а саме:

а) вимога в чужих словах вимовляти й писати завжди и за народною вимовою давніше запозичених слів на зразок універсал, министер;

б) спроба заборонити дієприкметники на -лий і звести пасивні дієприкметники на -ний, -тий до ролі прикметників;

в) спроба відновити сполуку дієприслівника з дієсловом за допомогою сполучника та (на зразок: Увійшовши, та став);

г) намагання заборонити дієслова було, буде та орудний відмінок дійової особи в усіх випадках при безособових присудках на -но, -то;

г) спроба обмежити, а то й зовсім усунути родовий відмінок приналежності іменників;

д) порада вживати апозитивні сполуки однакових частин мови (типу: визнати – вимовити; куми – побратими);

е) бажання відновити двоїну.

В "Увагах до сучасної української літературної мови" дослідниця не намагалася охопити всі розділи української мови, вона лише вибірково проаналізувала ті чи інші мовні явища, але зробила це досить уміло, продумано й аргументовано.

Концептуальні положення Олени Курило стосовно мовної норми зберігають свою актуальність, передусім, через намагання вченої підходити до формовживання з урахуванням як витоків української літературної мови з її побутово-фольклорною стихією, так і книжних надбань, які вироблялися під час її багатолітньої історії.

Дослідження мовознавчої діяльності Олени Курило дасть змогу заповнити окремі невідомі сторінки в історії розвитку української лінгвістики 20–30-х років ХХ ст.

Ми намагалися розглянути концепцію мовної норми в її науковому доробку на тлі тогочасних мовознавчих досліджень і спрямувати їх на вдосконалення механізму нормалізації української мови як державної в умовах нового суспільного буття.

Література

1. Курило О. Увага до сучасної української літературної мови / О. Курило. — К. : Книгоспілка. — [2-ге вид.]. — 1923.
2. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. — К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2002.
3. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / [за ред. Л. Масенко]. — К. : Просвіта : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2005.

Пасік Н.М.

СИНТАКСИЧНИЙ ЛАД СЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВЧЕННІ ОЛЕКСИ СИНЯВСЬКОГО

У період політичної нестабільності, деформованої мовно-культурної ситуації, національної незрілості в питаннях статусу української мови, її державної ролі актуально звучить думка Олексі Наумовича Синявського (1887–1937) про те, що "єдність будь-якого народу виявляється насамперед в єдності його літературної мови, цієї найхарактернішої ознаки нації" [3, с. 5]. Глибоко розуміючи важливість функціонування саме націо-

нальної мови в державі, обстоюючи потребу кодифікації її ядра – літературної мови, визначний український лінгвіст присвятив свою наукову діяльність проблемам нормалізації, а також питанням культури висловлювання, адже був щиро переконаний: досконале володіння мовою є показником культури думки, рівня мислення, визначає духовне обличчя людини.

Про складність завдань, що стояли перед кодифікаторами літературної мови у 20-х роках ХХ ст. згадує Юрій Шевельов [3, с. 12]. Вплив етнографічної школи, яка орієнтувалася на народнорозмовну, навіть фольклорну традицію, зрозуміло, не передбачав поступу вперед у виробленні літературної норми. У роботах відомих лінгвістів О.Смеречинського, А.Кримського, Є.Тимченка, І.Огієнка, у перших працях О.Курило простежується тягіння до народної стихії, самотності й нехтування новими проявами, яких вимагало мистецтво слова, котрі б увловлювали нові тенденції в розвитку мови. Праці О.Синявського та його однодумця М.Сулими репрезентували нові, перспективні погляди, спрямовані на майбутній розвій мови, які, проте, не виключали й живого зв'язку з традицією: фольклором і місцевими говірками.

Вершиною роботи вченого над унормуванням української літературної мови в дусі поєднання народних основ і європеїзму стала праця "Норми української літературної мови" (1931).

Політика 30-х років ХХ ст. кваліфікувала надбання прогресивних українських лінгвістів як націоналістично-шкідницькі. Книги вилучалися з обігу, заборонялося цитувати авторів. Але, за словами Юрія Шевельова, "незважаючи на всю безоглядну суворість, безжалісність і сліпоту терору, після деяких вагань усе істотне з усталеного Синявським збереглося до сьогодні. Усі советські зміни не спромоглися справді скасувати й знищити те, що зробив Синявський і його однодумці ... в головному реґляментация, запроваджена Синявським, хоч і без імені її творця, лишилася. Це, може, найкращий доказ її тверезости, життєздатности й науковости. Бо вона справді була побудована на широкій аналізі, на тверезому оцінюванні, на синтезі" [3, с. 15].

Працюючи над синтаксичними нормами, О.Синявський звертав увагу на логіко-граматичні аспекти побудови висловлювання, які впливають на правильність розставлення смислових акцентів, а також на чіткість і точність сприйняття змісту. Відомо, що комунікативні мовленнєві завдання досягаються вправністю, системністю, нормативністю використаних мовцем засобів. І хоч граматична будова мовних одиниць сприймається, як правило, підсвідомо, у процесі засвоєння змісту, – це підсвідоме сприйняття порушується, якщо в мовленні не дотримано синтаксичних норм. У

момент первинного ознайомлення з повідомленням можуть виникати сприйняттєві помилки, які в процесі остаточного осмислення, як правило, зникають, хоч іноді спричиняють і непорозуміння, анекдотичні ситуації. Тому слід досконало продумувати будову речення, дбати про правильність порядку та зв'язку слів у конструкції, особливо в писемному мовленні.

Аналізуючи синтаксичні явища, О.Синявський зробив акцент на стрункості, однозначності побудови конструкції, що значною мірою залежить від ладу слів у реченні, від прозорості синтаксичних зв'язків між ними. Так, під час розгляду проблеми подвійної залежності слів [2, §142] лінгвіст зауважує, що "залежність додатків прикметникових (рід, число, відмінок) майже ніколи не буває сумнівна... Та не те з додатковими іменниками, надто ще такими, що упідряджуються за допомогою прийменника". Такі синтаксеми іноді можуть залежати від різних слів у реченні через потенційну логічну семантичну сполучуваність, адже їхнє значення дає змогу сполучатися з різними категоріями слів. Наприклад, у реченні "*Він гримує Настю з кам'яним виразом*" (С.Васильченко) конструкція з *кам'яним виразом* здатна логічно пов'язуватися з двома членами – *гримує* і *Настю*, так як для української мови цілком показові сполучення і *гримує з кам'яним виразом*, і *Настя з кам'яним виразом*. "Тим ми й не можемо втямити, кому саме автор бажав приписати "кам'яний вираз" – Насті чи тому, хто її гримував" [там само].

Подібні міркування висловлює О.Синявський і щодо інших прикладів, пов'язаних із подвійною залежністю компонентів і, відповідно, з подвійним розумінням тексту: "у реченні "*Довго дививсь я на море / І плакав в журбі нерозважній / Над безталанням людським / На лоні байдужім природи*" (М.Чернявський) увесь останній рядок ми могли б віднести і до *безталанням* і до *плакав*, бо можливі пари і *безталання на лоні* і *плакав на лоні* – можливі і взагалі і в данім складнім реченні" [там само]. Явище амфіболії вчений помічає і в конструкції "*Над верхами дерев під срібним промінням плинуть кудись барвистими стрічками мої давні згадки*" (С.Васильченко), де також важко визначити логіко-синтаксичну залежність синтаксеми *під (срібним) промінням* – чи від компонента *дерев*, чи від *плинуть*, адже обидва зв'язки можливі.

Подібна двозначність через подвійну залежність певних членів речення інколи не шкодить зрозумілості думки, але в писемному мовленні вона заважає точно сприйняти й осмислити речення переважно тому, що мовець не може надолужити неясності інтонацією, просодичними модуляціями, ритмікою. У діловому мовленні така двозначність узагалі

неприпустима, оскільки затемнює думку, а подекуди й зовсім спотворює її, може призвести до непорозумінь.

Олекса Синявський розглядає і випадки "двозначних безпосередньо підрядних іменників", як-от: *"Дивлюся навколо і скрізь пізнаю / І рідну душу, і долю свою: / Ті ж муки щоденні і щастя бажання, / Ті ж мрії зрадливі і ті ж поривання"* (М.Чернявський). У конструкції простежуємо амбівалентний граматичний і семантичний зв'язок: *пізнаю щастя* (*бажання* – неузгоджене означення до компонента *щастя*), з одного боку, а з іншого – *пізнаю бажання* (тоді *щастя* – додаток до опорного компонента *бажання*). У подібних випадках подвійної залежності вчений пропонує зважати на синтаксичну позицію, місце залежного члена, у зв'язку з чим його більш природно віднести до ближчого з керівних слів, хоч "це далеко не завжди може вирішити справу" [там само].

У зв'язку з проблемою чіткого, недвозначного сприйняття інформації варто звернути увагу на роль порядку слів у реченні. О.Синявський, а слідом за ним і інші вчені зазначають, що в українській мові "наступність членів речення взагалі не визначена" і залежить від волі мовця "або навіть від того, що раніш виникло в процесі говоріння чи письма в свідомості людини, що може бути й випадкове" [2, §141]. Незважаючи на нефіксований порядок слів, нерозрізнення цим засобом граматичних значень, усе-таки є підстави говорити про звичайний, прямий, більш поширений лад і лад менш поширений – інверсований. "Так, підмет перед присудком (безпосередньо чи так, що поміж ними ще є якесь другорядне слово) в українській мові кладеться разів у два частіше, ніж навпаки. Далеко частіше додаток прикметниковий кладеться перед керівним іменником (звичайно безпосередньо перед ним), ніж навпаки, – разів у п'ять-шість. Так само багато більше додаток прислівниковий стоїть перед своїм керівним словом, ніж після нього – разів у три-чотири. А додаток іменниковий здебільшого стоїть після керівного слова – майже вдвоє частіше, ніж перед ним" [там само]. Отож типовими щодо ладу слів української мови є речення на зразок: *"Ліс ще дрімає в передранішній тиші"*, *"Зорі тихо блимали на темному небі"* (М.Коцюбинський).

Учений свідомий того, що в мовленні художньої літератури поширених речень із таким порядком членів надзвичайно мало, і "наведені числові відносини стосуються тільки окремих пар (підмет – присудок, іменник – додаток прикметниковий)", у той час як поширена інверсія – "часткові порушення нормального місця того чи того члена речення" [там само]. У повсякденному вжитку мовець підсвідомо дотримується

природного порядку слів у реченні, стихійно відчуває його. Синявський наводить такий доказ: коли перед нами дуже складна, заплутана фраза, коли хтось не розуміє довгого речення, особливо поетичного, ми намагаємося зрозуміти або пояснити його, переставивши слова в напрямі наближення їх до прямого порядку: підмет перед присудком, додаток після дієслова тощо. Ця тенденція щодо порядку членів у реченні актуальна й для сучасного мовлення.

Нормативний лад слів у реченні зазвичай пов'язаний із певним "ритмо-наголосом", порушення усталеного ладу членів речення, "надто ж перенесення слова з нормального свого місця в середині речення на край (на початок або кінець)", супроводжується порушеннями "ритмо-наголосу", тобто інверсоване слово акцентується у фразі як семантично й стилістично вагоме. На доказ цього вчений наводить приклади речень "*Це вчора трапилось*" і "*Вчора це трапилось*", зауважуючи, що порушення усталеного порядку слів у реченні дуже часто знаменує неспокій і пришвидшення ходу думки [там само].

Грунтовності й стрункості теорії О.Синявського надає аналіз причин, що ведуть до порушення нормального ладу слів у реченні. Зокрема, автор спинився на найголовніших із них:

1) для зміцнення, підкреслення значення слово ставлять у сильну позицію – на перше місце: "*Рече, стогне хуртовина*" (Т.Шевченко); "*Смутна сіла за роботу наша Галочка*" (Г.Квітка-Основ'яненко); "*І довго ще дві хмароньки стояли мовчки в ряд*" (О.Олесь). З тією ж метою – спинити увагу адресата на слові, акцентувати його, "висунути з-поміж інших, надто ж коли таке слово за звичайного ладу губилося б десь серед інших (скажімо, у складних реченнях), – його переносять на кінець": "*У цю величну хвилину тихо розгортаються кущі, і на галяву виходить – Хо*" (М.Коцюбинський). За потреби другорядну синтаксичну пару мовознавець пропонує зовсім розірвати, поставивши частину її на незвичному для неї місці – на кінці, а другу – на початку, "заховавши таким робом головну пару в середину і звівши її на другорядне місце", як-от: "*Жінку він мав добру, роботящу*" (М.Вовчок) [там само];

2) "коли в реченні збігається кілька додаткових членів, залежних від того самого керівного слова і тієї самої категорії, то не раз їх розставляється супроти звичайного ладу навкруги того керівного слова". Зазвичай таке трапляється при дієсловах, які мають найбільше залежних компонентів – додатків та обставин: "*Ясний соняшний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межи довгими тінями*" (М.Коцюбинський); "*Чайки цілими зграями літали над водою*" (Леся Українка); "*Тінь швидко*

побігла геть аж на середину моря" (Леся Українка). Аналізуючи останні приклади, автор "Норм української літературної мови" підкреслює, що "таке порушення звичайного розкладу слів у реченні буває не тільки кращим, а й неминучим", якщо без того можлива небажана двозначність через подвійну залежність прийменниково-іменникової синтаксими. Наприклад, речення *Треба виклопотати допомогу від держави* можна зрозуміти подвійно: як *виклопотати від держави* і як *допомогу від держави*, "що, взагалі кажучи, далеко не те саме, бо можна клопотатися про "допомогу від держави", а можна й через державу. Якщо реченню бажано надати другого значення, то додаток *від держави* необхідно поставити перед дієсловом: *Треба від держави виклопотати допомогу* [там само].

Щодо збігу кількох обставин, виражених різними морфологічними засобами, О.Синявський пропонує: "...прислівники ж здебільшого кладуться перед дієсловом". Отож, на думку вченого, нормативним, природним варто вважати порядок прислівникових та іменникових обставин на зразок шевченківського *"Не додому вночі йдучи з куминої хати..."*, *"І з хмари тихо виступають обрив високий, гай, байрак"*;

3) інверсії вимагає логічний зв'язок транспонованого слова зі словами підрядної предикативної частини, наприклад: *"Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росю"* (М.Коцюбинський);

4) природа віршового ладу, адже вимоги певного ритму призводять іноді до "мовних незвичайностей". Дійсно, у поетичних текстах інверсія здатна репрезентувати уснорозмовну специфіку, розставляти логічні акценти, створювати семантичне ускладнення, але найчастіше вона підпорядкована ритмомелодійному малюнку: *"Туди мою пориває рано й вечір душу"* (нар. пісня); *"З укритого гнізда в скалистій десь щілині / З тяжким він розмахом рвонувсь під хмари сині"* (І.Франко); *"У безодні Чорне море / Прийняло її свої"* (Б.Грінченко). О.Синявський наголошує, що порушення ладу слів "не повинне переступати певних меж природности й зрозумілості, бо інак вірш не досягає вже своєї мети", і на доказ своєї думки наводить приклад із Б.Грінченка: *"І зелені пишні віти... / Не могли на нас глядіти / І не заздрити щоб нам"*, де ненормативний порядок членів речення "справляє вражіння ніби не української й синтакси" [там само];

5) індивідуальні уподобання автора, які детермінують перевагу тієї чи іншої наступності слів або їх "переплетення незвичайним способом". Такий прийом формує специфіку мовної манери викладу думки й поряд

з іншими індивідуальними мовними засобами характеризує ідіостиль письменника. Скажімо, для стилю Марка Вовчка більше показові пост-позиційні поширювачі, а також інверсія головних членів; В.Винниченко, Б.Грінченко, М.Коцюбинський, Г.Квітка-Основ'яненко й Т.Шевченко тягнуть до транспонування додатка в препозицію щодо опорного слова тощо [там само].

Ще одна позиція, яка акцентована майже в усіх сучасних підручниках із синтаксису та порадинок із культури мови, – розмежування підмета й додатка у формі знахідного відмінка без прийменника. О.Синявський підкреслює, що в подібних висловах порядок слів має обов'язковий характер. "Це місце підмета супроти додатка іменникового знахідного відмінку без прийменника (обидва однини або множини) в таких випадках, де назовний і знахідний однакової форми, як-от *курча їсть просо*, а не *просо їсть курча*" [там само]. В амфіболічних структурах, де підмет і додаток логічно й фактично здатні заступати один одного, послуговуються "звичайною нормою їх наступности", тобто підмет займає препозицію, що й спостерігаємо в художньому мовленні: "*Хай побачить сонце труп мій, / Глянувши з туману*" (М.Чернявський); "*Поток століття зносив гніт, / Терпів ярмо й сваволю*" (О.Олесь); "*Тополі арфи гнуть*" (П.Тичина); "*Пливають собі співаючи, / Море вітер чує*" (Т.Шевченко); "*Голуба чадра та по морю, по морю, по морю – аж туди, де небо в море вп'ялося, обняло небо море, а море небо*" (О.Вишня).

До порушення прямого порядку членів речення в подібних випадках можна вдаватися тільки тоді, коли семантика слів не допускає двозначності, наприклад: "... *степи, шляхи, Мов сарана, вкрили Барони, герцоги і дюки*" (Т.Шевченко); "*Жито ріже шлях*" (М.Бурдун).

Розставляючи акценти щодо проблеми місця слів у реченні в українській мові, О.Синявський не обійшов увагою і ролі фонетичного членування звукового потоку, яке суттєво може змінити зміст висловлювання, і способу синтагматичного групування складників речення. Деякі формальні слова "не визначають конкретних речей чи взагалі тям, а лише надають іншим словам із таким значінням певних додаткових відтінків загального характеру" [там само]. Мова йде про частки, позиція яких обумовлена комунікативною настановою, смисловими нюансами. Наприклад, такі слова, як *уже, ще, тільки*, можуть стояти і в пре-, і в пост-позиції, реалізуючись як проклітики або енклітики. У "Нормах української літературної мови" проаналізовані такі приклади: *Тільки він може це зробити* (вимовляємо майже як "тількивін"); *Він тільки може це зробити* (вимовляємо як "вінтільки"); *Він тільки може, але не хоче* (вимовляємо

як "тількиможе"); *Він може зробити тільки це добре* (вимовляємо "тількицѐ"); *Він може зробити це тільки добре* (вимовляємо, вкладаючи значення або "цѐтільки", або "тількидобрѐ"). Отож логіко-синтаксичні акценти вкрай важливі для правильної побудови конструкції.

Розглянуті положення зазначеної праці О.Синявського свідчать про те, що вчений добре розумів комунікативну сутність порядку слів у висловлюванні, його залежність від змісту й умов спілкування, а також суб'єктивно-змістової структури думки, актуального членування повідомлення. Він дійшов висновку, що лад членів речення в українській мові детермінують три основні чинники: граматичний, за яким порядок слів визначається усталеними граматичними правилами, синтаксичними зв'язками та семантичними відношеннями між одиницями; комунікативний, за яким словопорядок продиктований актуальними для ситуації логічними акцентами, і стилістичний, здатний змінювати стильові нюанси, колорит, додаткові значення фрази через транспозицію її компонентів.

Отже, Олекса Синявський, укладаючи й обґрунтовуючи синтаксичні норми української літературної мови, орієнтувався не тільки на традиції усного живого мовлення та фольклору, а й на кращі зразки художньої літератури, умотивовуючи доречність уживання таких конструкцій. Глибина лінгвістичних знань ученого, майстерне володіння українською мовою, мовне чуття, правильне розуміння закономірностей її розвитку дали змогу передбачити й унести як кодифіковані ті синтаксичні риси, які й нині актуальні.

Література

1. Жовтобрюх М. А. Визначний дослідник української мови / М. А. Жовтобрюх // Українська мова і література в школі. — 1967. — № 12. — С. 18—25.
2. Синявський О. Норми української літературної мови [електронний ресурс] / О. Синявський. — Львів : Друкарня Укр. Академії Наук у Львові, 1941. — Режим доступу : <http://uk.wikibooks.org/wiki/>.
3. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. — К., 2002.

Пугач В.М.

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕДИКАТИВНИХ ФОРМ НА -НО, -ТО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ЕТАП 20–30-Х РР. ХХ СТ.

Своєрідним семантико-граматичним явищем української мови є предикативні форми на -но, -то (тут і надалі – ПФ) в односкладному

реченні. У процесі свого формування вони зазнавали значного переосмислення, набуваючи сучасного граматичного статусу.

Особливим етапом дослідження історії форм на -но, -то, якому властивий вияв особливої уваги до цих структур, є 20–30-і рр. ХХ ст.

Увагу мовознавців привертає кілька ключових проблем, пов'язаних із розвитком та функціонуванням ПФ, а саме:

1) функціонування структур із формами на -но, -то як одного з дискусійних явищ процесу становлення й унормування сучасної української мови;

2) теоретичне обґрунтування підходу до проблеми двоскладності/односкладності структур із ПФ у сучасній українській літературній мові;

3) послідовність етапів становлення односкладності конструкцій з ПФ в історії української мови;

4) нормативність уживання суб'єкта у формі орудного відмінка при ПФ у сучасній українській літературній мові;

5) зміни властивої для природи українських ПФ перфектності в поєднанні з допоміжним дієсловом (тут і надалі – ДД) **бути** в сучасній українській літературній мові.

Увагу мовознавців 20–30-х рр ХХ ст. привертала закономірності вживання структур із ПФ в сучасній українській літературній мові [7; 5; 16; 11; 15]. На думку С.Смеречинського, "літературна мова вживає безпідметових конструкцій з формами на -но, -то геть ширше, як мова народня" [15, с. 16]. Наголошуючи на актуальних на той час проблемах нормативності ПФ у літературній мові, мовознавці аналізують граматичну специфіку конструкцій з ПФ: "Сучасна українська літературна мова зловживає формами з прямим додатком..." [6, с. 6]; "Щодалі, набуває цей зворот (предикативна форма з об'єктом у формі знахідного відмінка – В.П.) чимраз більшого значення й особливого прогресу за останні десятиріччя, поступово розвиваючись протягом цілого століття" [1, с. 94].

Проводячи паралель між літературною мовою та фольклором у своєму прагненні наблизити науковий стиль до живого мовлення (наукова мова "мало нагадує народню мову", "намагається йти шляхом російської наукової мови з її здебільшого важким, далеким від народного складом речення" [7, с. 6]), дослідники вказували на незначну продуктивність конструкцій з ПФ у фольклорі, причиною якого є їхнє семантичне обмеження: "Народня (мова – В.П.) знає їх здебільшого з обмеженим асортиментом дієслів певного змісту, пор.: убито, вкрадено, відведено, взято та ін." [15, с. 16]. Схожою є думка З.Веселовської про зв'язок

незначної кількості дієслівних форм та їхнього "визначеного змісту, як: убито, вкрадено, відведено, взято, унесено й таке инш." [1, с. 94].

Сам принцип підходу до проблеми двоскладності /односкладності структур із ПФ, до складу яких входять іменники (займенники) чоловічого, жіночого, середнього роду однини та в множині за умови збігу форми називного/знахідного відмінків, у різних дослідників різний. Зокрема, існують розбіжності щодо трактування статусу конструкцій з іменами у формі середнього роду однини за збігу з початковою формою в староукраїнській мові та в СУЛМ. У науковій літературі спостерігаємо різні погляди на це явище: такі конструкції вважаються за односкладні [16; 6; 13] або за двозначні, статус яких довільно й не завжди послідовно визначається то як двоскладних, то як односкладних [16; 11]. Трапляється й трактування таких конструкцій як двозначних [9; 15].

Особливу увагу мовознавців 20–30-х рр. XX ст. привертають конструкції з прямим додатком у формі іменника (займенника) у знахідному відмінку при ПФ, зокрема процес та час становлення цього явища, своєрідність його в українській мові.

Зокрема, досить довільно розв'язується питання хронології конструкції з об'єктом у формі знахідного відмінка. Дослідники констатують існування таких структур протягом певних часових проміжків у джерелах окремих стилів української мови, що загалом сприяє відтворенню етапів їхнього формування. І.Огієнко, аналізуючи мовні особливості Крехівського Апостола 60-х рр. XVI ст., багато уваги надає дослідженню ПФ [11, с. 350, 405–410], яких також "дуже багато" в українських грамотах XIV–XVI ст. [11, с. 405]. На думку інших мовознавців, конструкція з прямим додатком "була дуже поширена і звичайна особливо в книжній мові XVI–XVII ст. (письменники, акти, грамоти та ін. пам'ятки)" [15, с. 16]; у грамотах XIV–XV століть" маємо окремі випадки" (поєднання предикативної форми з прямим об'єктом у формі знахідного відмінка – В.П.) [15, с. 16].

Найскладнішим для висвітлення є питання етапів формування конструкцій "ПФ + знах.". Ця проблема привертала увагу мовознавців 20–30-х рр. XX ст.: "Процес диференціації значення членних і нечленних прикметників і дієприкметників помітний в пам'ятках 14–15 віку. Предикативне значення нечленного дієприкметника збільшується, він перестав узгоджуватися з ведущим словом і може мати при собі об'єкт дії в знахідному і родовому відмінку" [9, с. 28]; "...згодом, коли нечленна форма середнього роду стала вживатись в основному тільки в присудковій (предикативній) функції, то порушились форми граматичних зв'язків; па-

сивні присудки на -но, -то стали відриватись від ведучого іменника середнього роду і почали вживатись або зовсім без іменників (сказано, написано), або при іменниках всіх родів, як незалежне ведуче слово" [9, с. 30]. Дослідники завжди підкреслювали особливу роль категорії середнього роду у формуванні ПФ: "Середній рід, як заперечення, знаменує саме новий крок думки, є новотворення" [12, с. 318]. На "велику волю середньому родові" в українській мові звертав увагу В.Сімович [14, с. 460].

О.Потебня зауважує двозначність конструкцій із формами на -но, -то, поєднаними з іменниками (займенниками) у формі середнього роду однини [12, с. 341]. Дослідники 20–30-х рр. ХХ ст. часто спостерігають їх із погляду СУЛМ, мовні норми якої не допускають уживання форми називного відмінка іменника (займенника) при ПФ. Тому всі імена у формі середнього роду однини згідно з нормами СУЛМ вони вважають за форми знахідного відмінка. Такою є позиція О.Курило [6, с. 2–5, с. 7, с. 10–12, с. 14, с. 22, с. 24 та ін.]; О.Синявського [13, с. 204, с. 206]; М.Сулими [16, с. 79]. Часом такі конструкції розглядають як односкладні чи як двоскладні цілковито довільно: "Звороти, де ймення, що є присудком зв'язане, ніякого роду, тобто однакову має форму і в номінативі, і в акузативі, можна розуміти хоч як підметові, хоч як безпідметові" [6, с. 30; с. 11, с. 405, с. 407–408]. Не розглядаючи причин виникнення структур з іменниками (займенниками) середнього роду при формах на –но, -то, мовознавці часто досить суб'єктивно зараховують їх до односкладних, двоскладних [3, с. 81] або "невиразного характеру" [6, с. 3]; вони ж "непевні" [16, с. 57–59, с. 61]. Зокрема, М.Сулима таких "непевних" прикладів виявляє у творах Лесі Українки значну кількість, проте вважає їх за ненормативні й пояснює їхню продуктивність впливом російської літературної мови [16, с. 57]. Зрештою, як найбільш сумнівне, пропонує таке припущення: "Кінець-кінцем можна висловити не дуже ймовірний здогад, що звороти типу "воно записано" становлять відгук на певні стародавні конструкції; в старій бо мові форми на -но мали дієприкметникову, а не дієслівну, не присудкову силу" [16, с. 58–59].

Конструкції "ПФ + знах." у сучасній українській мові, на думку О.Матвієнка, мають "інерцію нечіткого розмежування форм закам'янілих нечленних дієприкметників (написано) і нових дієприкметникових форм, особливо середнього роду (написане)" [9, с. 30].

На труднощі розмежування односкладних та двоскладних конструкцій з формами на -но, -то звертає увагу І.Огієнко. На прикладі пам'ятки XVI ст. автор розглядає їх як особові структури з пасивними

дієприкметниками середнього роду на -о замість -е в ролі присудка [11, с. 407–408]. Припущення С.Смеречинського спрямоване на визнання форм на -но, -то, які поєднуються з іменами у формі середнього роду, що збігається з початковою, за особові: "Підметові конструкції з старим іменним закінченням -о (замість теперішнього -е) для ніякого роду зрідка трапляються" [15, с. 10]. Аналізуючи граматичні особливості грамот XIV – першої половини XV ст., В.Дем'янчук зауважує, що "зрідка трапляються й безпідметові звороти", серед яких подає "...городо силою уз#то" [4, с. 38]. О.Матвієнко припускає, що явища розмежування особовості/неособовості, що завершилися в літературній мові повною втратою особовості в конструкціях із ПФ, у живому мовленні тривають і протягом XIX–XX ст.: "Інерція значення нечленних дієприкметників (їх атрибутивний відтінок) в окремих діалектах сягає аж до наших часів" [9, с. 31].

Пильну увагу дослідників привертала конструкція з граматичним вираженням суб'єкта при ПФ [14, с. 282–283; 7, с. 2; 8, с. 43; 6, с. 28–29; 17, с. 80; 16, с. 52–53; 15, с. 17 (прим); 10, с. 81]. На думку дослідників, ці структури були продуктивними в книжній староукраїнській мові [15, с. 17, 18; 17, с. 79]; функціонування орудного суб'єкта в джерелах народної творчості було рідкісним [15, с. 17, 18; 17, с. 79; 6, с. 24].

Дослідники 20–30-х рр. XX ст. були категоричними щодо вживання суб'єкта у формі орудного відмінка при ПФ у СУЛМ. На їхню думку, ПФ не могли поєднуватися з вираженням суб'єкта дії, оскільки його функціонування суперечило б природі ПФ: "В основі безпідметового речення лежить невідома причина даного явища" [7, с. 23]; "Безпідметова конструкція можлива тільки тоді, коли особи підмета нема, а в присудковій в формі на -но, -то міститься поняття "хтось зробив" [15, с. 15; 13, с. 204, 209]. Але подібні канонічні вимоги в літературній мові часто порушувалися. На думку Є.Тимченка, орудний суб'єкта в українській мові "не найшов поширення; ми його подибуємо дуже рідко" [18, с. 73]; у вживанні його вбачалися наслідки впливів церковнослов'янської або російської мов [18, с. 73].

Окремі спроби простежити вживання орудного суб'єкта в пасивних конструкціях, до яких зараховувались і "пасивні форми дієслова на -но, -то" [10, с. 67 (прим.)], у художньому, діловому стилях мови зробив О.Матвієнко (10, с. 56–61). На його думку, виникнення конструкцій з орудним суб'єкта "не можна розглядати лише, як сторонній вплив, бо в самій українській мові є всі складові елементи і чинники для її розвитку, а саме: 1) формальний елемент – наявність інструменталія засобового.

2) психологічний (напівелемент-напівчинник) – відсутність ясної межі від інструменталем засобовим та інструменталем чинности" [10, с. 82]; схожим є зауваження Є.Тимченка щодо межі балансування орудного на позначення живої істоти між орудним знаряддям й "середника чинности": "Але цей досить тонкий відтінок затирається, коли не мислиться ближчого чинника, знаряддям в тісному розумінні" [18, с. 39]. Розв'язання проблеми конкурування форм на позначення суб'єкта на користь орудного в українській мові могло зумовлюватися універсальністю форми орудного відмінка, що виявилось в значній кількості перехідних явищ, на які звертали увагу Є.Тимченко, О.Матвієнко та інші дослідники.

Значні дискусії викликала проблема послаблення часовості, компенсована посиленням формальної функції ДД **бути** при ПФ у СУЛМ. Дослідники намагалися дослідити причини виникнення явища, наголошуючи на оригінальності українського перфекта [5; 16; 11]. Мовознавці 20–30-х рр. ХХ ст. простежують загальні тенденції вживання ДД при ПФ в українській мові, зауважуючи досить активне їхнє вживання в пам'ятках ділового стилю староукраїнської мови. У СУЛМ явище поєднання ДД з ПФ сприймалося як усе частіше відхилення від норми [8, с. 42; 6, с. 10; 19, с. 73].

Констатуючи явище послаблення часовості в конструкціях із ПФ без ДД та його компенсування за рахунок усе активнішого вживання ДД, М.Сулима пояснює його причину контамінацією українських структур із ПФ без ДД церковнослов'янськими та російськими особовими конструкціями з ДД при пасивних дієприкметниках [16, с. 60; також 2, с. 148]. І.Огієнко пояснює вживання ДД при ПФ у СУЛМ староукраїнськими мовними традиціями [11, с. 405–406]. Привертає увагу спостереження С.Дложевського щодо органічності вживання конструкцій "ПФ + знах." без ДД у народній творчості [5, с. 287]. Ознаку відсутності ДД при ПФ він вважає за цілковито закономірну, природну на позначення перфектності форм на -но, -то в українській мові; автор зауважує "їх (конструкцій типу "коза-ченька вбито" – В.П.) виключно перфектне значення, що зберігається споконвічною природою дієприкметника, як іменової форми" [5, с. 287]. О.Матвієнко вважає, що в "реченнях складніших, де треба відзначити якусь подію", ДД є обов'язковими [10, с. 87].

Здається, така суха, суто граматична проблема може мати наукову цінність лише у своїй царині – історії української мови, оскільки той етап – 20–30-і рр. ХХ ст. – це мить історії, якій уже близько століття. Але в періоди того короткого українського ренесансу, яких протягом ХХ ст. було було не так уже й багато, мова, а зрештою, й ця граматична проблема відображали українську ментальність: "Нарід у своєму роз-

витку твердим ступає кроком тільки тоді, коли має за підставу ту без міри глибоку й живу рідну мову, що її тисячоліттями викохала собі народня психологія" [7, с. 8]. Уживання конструкції з ПФ було засобом національної ідентифікації, а дискусія щодо нормативності орудного на позначення суб'єкта та допоміжного дієслова **бути**, невластивих традиціям української ментальності, могла коштувати життя її дослідникам.

Мовознавці 20–30-х рр. XX ст., оголошені українськими націоналістами, виявилися безсилами перед репресивними політичними акціями більшовицького терору. Процес кодифікації, унормування українських правописних норм, що відбувався в гострих дискусіях, де аргументом була лише наука, а не політика, був перерваний і зруйнований. Закономірності вживання конструкцій з ПФ у сучасній українській літературній мові нині втрачені незворотно. Це незначна, з першого погляду, лакуна в поліфункціональності мови, але їх виникло так багато за останнє століття, вони докорінно змінили ментальність і повновартісне життя нашого народу. Проте ми завдячуємо духовній еліті того часу за відчайдушні спроби зберегти мовний потенціал і перетворити його на надбання всього народу.

Література

1. Веселовська З. М. Мова Г.Хв.Квітки-Основ'яненка (Синтакса українських оповідань Г.Квітки в зв'язку з наступним розвитком літературної мови) / З. М. Веселовська // Наук. зап. Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства. — ДВУ. — 1927. — №1. — С. 93—109.
2. Горецький П. Українська мова. Практично-теоретичний курс / П. Горецький, І. Шаля. — [3-є вид.] — К. : Книгоспілка, 1927. — 207 с.
3. Грунський М. Українська мова. Морфологія, фонетика, синтакса, фразеологічний словник : [порадник для самонавчання] / М. Грунський, Г. Сабалдир. — К. : Час, 1927. — 156 с.
4. Дем'янчук В. Морфологія українських грамот 14 і першої половини 15 ст. В. Дем'янчук. УАН. — Окрема відбитка із "Записок Історично-Філологічного Відділу". — К., 1928.
Кн. 16. — К., 1928. — С. 73—109.
5. Дложевський С. Деяко про природу речень типу "козаченька вбито" української літературної мови / С. Дложевський // Статті по славянській філології і руській словесности : збірник ОРЯС АН СРСР в честь акад. А.І.Соболевського. — Ленінград : АН СРСР, 1928.
Т. 101. — № 3. — С. 285—288.
6. Курило О. Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то / О. Курило // Збірник секції граматики української мови. — К., 1930.
Кн. 1. — С. 1—39.

7. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. — К. : Книгоспілка — [2-ге вид.] — 1923. — 47 с.
8. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило // УАН. Збірник історично-філологічного відділу. — [3-є вид.]. — Книгоспілка, 1925. — № 8. — 250 с.
9. Матвієнко О. Пасивні присудки на -но, -то і -ний, -тий в українській мові: матеріали до проблеми: граматичний рід і активний та пасивний стан / О. Матвієнко // Мовознавство. — К. : Вид. УАН. — 1936. — № 8. — С. 21—47.
10. Матвієнко О. Стилістичні паралелі (проти пуризму) / О. Матвієнко. — Харків : Рад. школа, 1932. — 130 с.
11. Огієнко І. Українська літературна мова 16-го ст. і Крехівський Апостол 1560 р. — Варшава, 1930
- Т. 1 : Студії української граматики. — Кн. 7. — 1930. — 520 с.
12. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. — М. : Просвещение, 1968.
- Т. 3.— 1968. — 551 с.
13. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. — Х., К. : Держвидав "Література й мистецтво", 1931. — 363 с.
14. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці / В. Сімович. — Українська накладня Київ — Ляйпціг, 1921. — 584 с.
15. Смеречинський С. Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою / С. Смеречинський. — Харків : Рад. школа, 1932. — 283 с.
16. Сулима М. Речення з присудком на -но, -то в мові Лесі Українки (Матеріали та уваги) / М. Сулима // Наук. зап. Харківської науково-дослідної катедри мовознавства. — 1929. — № 2. — С. 51—61.
17. Сулима М. Українська фраза. Коротенькі начерки / М. Сулима. — Харків, 1928. — 97 с.
18. Тимченко Е. Вокатив та інструменталь в українській мові / Е. Тимченко // Збірник історично-філологічного відділу. — К., 1926. — № 45. — 118 с.
19. Трохименко М. Робоча книжка української мови / М. Трохименко, К. Буйний. — Харків : Держвидав України, 1929.
- Ч. 2. Синтакса та техніка письмової мови. Для робітничих шкіл. — 1929. — 160 с.

Банзерук О.В.

А.КРИМСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК МОВИ

У мистецько-культурному просторі України постать Агатангела Кримського посідає особливе місце, а його життєва, наукова діяльність викликають подив і захоплення, глибоку пошану і є зразком для наслідування. Ім'я цієї непересічної особистості – поета, прозаїка, літературного критика, етнографа й історика – широко відоме не тільки на Україні, але й далеко за її межами.

Східнознавець (арабіст, іраніст, тюркіст), славіст й історик мови, українознавець і русист, А.Кримський був винятковим поліглотом, який знав більше шести десятків різних мов, і дивовижним ерудитом із феноменальною пам'яттю. Багатющий доробок ученого складає близько тисяч праць.

Історик і мовознавець Сходу за фахом, орієнталіст, який володів більше ніж тридцятьма східними мовами, Кримський був одночасно одним із найкращих знавців української і російської мов та літератур, белетристом, автором популярного роману й екзотичної лірики. Важко сказати, який фах у нього найголовніший і найближчий до душі.

Маючи незвичайний інтелект, разом із тим добре розумівся на мистецтві і знаходив для нього час; знав сучасну європейську літературу, зокрема французьку, і дуже любив музику.

Проте доля до А.Кримського не була прихильною: фізично виснажений, хворобливий, майже сліпий, бо втратив зір через постійне читання, він залишався самотнім, наодинці з нерозділеним коханням, заклопотаний проблемами брата й сестри. Цю особисту таємницю розкрив пізніше П.Тичина на шістдесятирічному ювілеї, де поет прочитав присвячений Кримському вірш, у якому згадувалася вічно мрійна Леся Українка. Пізніше одруження не принесло щастя та сімейного затишку.

Трагічними були й останні дні вченого. Постановою НКВС його оголошено ідеологом українських націоналістів, очільником націоналістичного підпілля та відправлено до Казахстану в Кустанайську в'язницю, що славилася своїм жорстоким режимом, де він і помер (за іншими даними – був закатований).

Варто зауважити, що наукова, літературно-художня й епістолярна спадщина цієї різнобічної людини до 60-х рр. ХХ ст. не видавалася. Лише в 1965 р. вийшов друком однотомник вибраних творів письменника, які містили його оригінальний поетичний доробок; переклади, проза і листи – лише в зразках. У 1968 р. з'явилася збірка вибраних творів А.Кримського. До 100-річного ювілею зі дня народження славнозвісного вченого, громадського діяча і письменника Академія наук підготувала ґрунтовне п'ятитомне видання вибраних творів, яке охопило опубліковані й неопубліковані праці ученого, що і в наш час становлять чималий інтерес для науки.

Зрозуміло, що в межах однієї статті схарактеризувати різні грані наукового, письменницького, белетристичного й громадського життя

Кримського неможливо. До того ж він не мав своїх дітей і через усамітненість і хворобливість – достатньої кількості учнів і послідовників. Як зауважує сучасний дослідник, мав неврівноважену пригнічену психіку й нереалізоване душевно-тілесне життя, яке прагнуло забуття в науці та творчості [4, с. 15].

У передмові до книги Соломії Павличко, присвяченої розкриттю феномена А.Кримського, його учень пише, що вчитель був "дуже яскравий представник європейського fin de siecle", становить певний виняток в українській інтелектуальній історії і, властиво, не ввійшов у її канон. Через подиву гідну активність Агатангела Кримського в багатьох ділянках спадщина його надзвичайно важко піддається цілісному аналізу. До того ж тут маємо справу з украї суперечливою, складною особистістю, занурення у внутрішній світ якої вимагає від дослідника ґрунтовних знань у галузі психології та психіатрії.

Отже, предметом нашого інтересу до цієї багатогранної особистості в даній статті буде лише мовознавча спадщина А.Кримського в галузі історії мови, об'єктом – його праці з історичної граматики.

Однією з актуальних проблем мовознавства для вченого були історична фонетика й історична граматики, що видається дивним. Адже в ньому не було ані краплини української крові: батько його походив зі зросійщених кримських татар, а мати – білоруска. Але після переїзду до Києва Кримський уважав Україну своєю другою батьківщиною і цікавився її історією, культурою та мовою.

Питання історичної граматики були висвітлені в ряді розвідок: "Филология и погодинская гипотеза", "Деякі неповні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів" (Львів, 1906); "Древнекиевский говор" (СПб., 1907); "Украинская грамматика" (М., 1907); стаття "Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася" (у кн. "Акад. Ол.Шахматов. – Акад. Аг.Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. – К., 1922) і машинописна праця "Історія української мови", підготовлена до друку 1940 р.

Прикметно, що всі праці вченого з історичної граматики мають полемічний характер – присвячені спростуванню панівної на той час антинаукової гіпотези М.Погодіна про несамостійність українського народу і його прихід на Наддніпрянщину із заходу у XV ст. Дану теорію в кінці XIX ст. намагався аргументувати О.Соболевський. Спираючись на аналіз мовних рис давніх пам'яток Київської Русі і даючи їм не зовсім точні коментарі, А.Кримський доводив, що такі пам'ятки мали великоруський характер. А

це, у свою чергу, означало, що українці з'явилися на території Київщини, Чернігівщини і Черкащини значно пізніше, ніж це було насправді.

На противагу Ф.Міклошичу, К.Михальчуку, А.Кримський обстоював ідею існування спільнослов'янського періоду східнослов'янських мов, сформульовану О.Шахматовим і розвинуту пізніше в працях В.Виноградова, Л.Булаховського, Ф.Філіна, І.Білодіда [1; 6; 9].

Учений виділяв у спільнослов'янській мовній єдності три етапи:

1) VI–IX ст. – виникнення мови східних слов'ян (до появи пам'яток);
 2) X–XI ст. – спільноруська мовна єдність із діалектними рисами відмінності;

3) XI–XIV ст. – розпад спільнослов'янської мовної єдності й утворення на його ґрунті російської, української і білоруської мов.

Як бачимо, ця концепція, якщо уточнити перший період (VI–VIII ст.), майже збігається із прийнятою в сучасному мовознавстві, наприклад, періодизацією В.Німчука, який називає такі етапи розвитку:

1) праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI–VII ст.);

2) східнослов'янський період із протоукраїнськими діалектами в її складі (до VII–X ст.);

3) давньоукраїнська мова (XI–XIII ст.) – період формування специфічних рис української фонетичної системи (мова при цьому – слов'янська або руська).

Дослідник доповнює періодизацію ще двома етапами:

4) середньоукраїнською мовою (XIV – кінець XVII ст. – час завершення формування основних протиставлень у фонологічній системі, лексиці, оформлення різновидів речення (мова цього періоду – руська, українська, малоруська, "козацький язык");

5) нова українська мова (початок XVIII ст. – до сьогодні). Це час завершення оформлення одиниць усіх мовних рівнів, виникнення літературної мови [4, с. 14].

Прикметно, що в дослідженнях історії мови А.Кримський надавав пріоритет фонетичним змінам, пов'язуючи з ними явища морфології.

Із історичних розвідок видно, що до пам'яток церковнослов'янської мови А.Кримський ставився упереджено й дуже обережно. Крім того, відносив пам'ятки до певної території лише на основі декількох взаємопов'язаних фонетичних особливостей.

Агатангел Юхимович активно використовував свої знання літературної і живої народнорозмовної української мови і критикував сучасних дослідників за неувагу до них. Приміром, відомі різкі висловлювання вченого на адресу російського мовознавця О.Соболевського, який уважав зниклими з української мови форми атематичних дієслів на *һмъ*; гадав, що в ній зберіглася лише одна форма дієслова *БЫТИ* – *ЕСИ*; заперечує наявність в українській мові особових імен на *-ша*; твердить, що рефлексія [e] в [я] не властива українській мові [4; 3; с. 19].

Історико-мовознавчі дослідження А.Кримського для філолога цінні своїм діалектологічним спрямуванням, що зазначав він в "Украинской грамматике": "...для історика-лінгвіста відчувати архаїчні говори – це аж надто корисна й цікава річ, бо говірки тії – це живий, наочний зразок того, чим була малоруська мова років 800–600 тому назад, у XII–XIV віці".

Потрібно зауважити, що поряд із властивим ученому комплексним підходом до витлумачення мовних явищ і фактів йому все ж бракувало розуміння системності мови. Так, правильно вловлюючи залежність одного фонетичного явища від іншого, наприклад, взаємозв'язку рефлексії [ь] в [у] і монофтонгізації [һ], дослідник досить непослідовно намагався пояснити ці історичні явища з сучасної йому позиції. Це було неправильно, оскільки випадення хоча б одного з елементів фонологічної системи вело до порушення зв'язків між усіма її компонентами [5, с. 30].

Можна стверджувати, що найціннішою і найсистемнішою працею А.Кримського з історії мови була "Украинская грамматика", високо оцінена О.Шахматовим і В.Розовим. І.Франко так відгукнувся на вихід цієї книги: "Хто надіявся знайти в тій праці справжній учебник граматики для молодіжї середніх шкіл, той, очевидно, помилиться... Значення праці Кримського далеко ширше, і можна її назвати першою пробою історичної граматики української мови від найдавніших часів" [7, с. 232].

А.Кримський ґрунтовно проаналізував формування категорії роду, зміни у відмінкових закінченнях іменників, прикметників й особових дієслів теперішнього часу, занепад аориста й імперфекта, розвиток дієслів із суфіксом *-ова-*, виникнення форм майбутнього часу недоконаного виду, заміну форм минулого часу на *-ль* формами на *-въ* та інші. Прикметно, що для глибокого аналізу він широко залучав багатий діалектний матеріал із живих говорів і наддніпрянських пам'яток, при цьому вказував на час виникнення того чи іншого явища, хоч і не завжди точно.

Загалом потрібно сказати, що внесок А.Кримського в історичну граматику є неоціненним, оскільки проливає світло на історію форм

давньоруської мови на різних східнослов'янських землях й утворення з різних її діалектів сучасних східнослов'янських мов.

У колі наукових інтересів Агатангела Юхимовича була й історична фонетика української мови. Щоправда, учений не залишив спеціальної і завершені праці, але в багатьох окремих розвідках і ці проблеми посідають чільне місце. Найвідоміші з них такі: "Филология и погодинская гипотеза", "Древнекиевский говор", "Деякі неповні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів".

У першій великій розвідці про українську мову "Филология и погодинская гипотеза" вчений визначив фонетичні відмінності староукраїнської мови від інших східнослов'янських. До них відносив такі наслідки занепаду зредукованих, як-от:

- 1) компенсаційне подовження [o], [e];
- 2) рефлексацию [h];
- 3) злиття [ь] та [у];
- 4) виникнення чергування [y]–[e];
- 5) подовження пом'якшеного приголосного внаслідок [j]-асиміляції;
- 6) звукові відповідники іншомовного [ф] у власне українських словах і т.ін.

Чимало уваги в роботі приділено тим фонетичним явищам, які О.Соболевський не відносив до власне українських. Зокрема, ідеться про перехід [e] в [a]. А.Кримський не тільки дискутував з ученим, а й визначив позиції для такого переходу:

- а) у суфіксах пасивних дієприкметників: *зробляний, поляний*;
- б) після шиплячих: *часник, щавель*;
- в) після початкового [j]: *Явдоха, Яетух*;
- г) після зубних: *сердячко, цякавий* (діал.);
- ґ) після сонорних [р], [л], [н]: *лящ, панянка*;
- д) після інших приголосних: *Оксана*.

У двох наступних працях – "Древнекиевский говор" і "Деякі неповні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів" – А.Кримський розглядає інші фонетичні зміни, безпосередньо не пов'язані з занепадом зредукованих:

- а) зміну [e] на [o] після шиплячих і [j];
- б) зближення вимови ненаголошеного [o] з [y];
- в) зміну ненаголошеного [o] на [a] (*Сафон, Саламон*);
- г) появу початкового [o] (*Одарка, Ольжа*);

г) зміну [л] на [в] (*Малахій*);

д) діалектну зміну пом'якшених [т] і [д], [к'] і [з'] (*кість, кіло, гля*) і навпаки (*Овдотья, Мортьян*);

е) вимову фрикативного [з] та інші.

Дослідник розмежовував фонетичні особливості української мови на загальнономовні і діалектні. До першої групи відносить компенсаційне подовження [о] та [е] та подальшу їх зміну через стадію дифтонга у монофтонг [i]; злиття в одному звуку [ы] та [у]; виникнення нового [i] з [h]; у системі консонантизму – фрикативну вимову [з].

Глибше й повніше особливості історичного консонантизму розглядаються у фундаментальній, щоправда, незавершеній "Украинской грамматике".

М.Жовтобрюх оцінив унесок А.Кримського в історичну фонетику, відзначивши, що ним було точніше визначено звукові особливості української мови на різних етапах її історії; довів існування в ній заперечених сучасниками фонетичних рис. Ідеться про зміну [о] на [а] не тільки перед складом із наголошеним [а] (*багато, калач*); зміну [е] на [а], [у] на [о] (*окріп, онук*); виникнення [о] на місці [а] (*Олександр*); появу приставного [о] перед приголосними (*Овдотья*); зміну [д] і [т'] на [з'] і [к']. Крім того, дослідник розмежував явища загальнонародні й діалектні у фонетичній системі, значно розширив наукову проблематику історичної фонетики, розкрив суть [л], який О.Потебня вважав стверділим (*вілний, білиший*). Натомість А.Кримський довів, що в українській мові існує три варіанта [л]: твердий, м'який і середній, який відомий ще з XI ст. і поширений у мовленні східних слов'ян: *болшимъ, Силвестръ*. Існування різних варіантів [л] спричинило його перехід у [в] у XV ст.: *невдовзһ, Здовбицу*; пор.: *недовго, Здолбица*.

Позитивним є прагнення А.Кримського до хронологізації мовних явищ української фонетики на основі порівняльно-історичного методу. Завдяки цьому було з'ясовано долю переходу [е] в [i] у новозакритих складах унаслідок занепаду зредукованих. Не менш важливі для нас погляди А.Кримського на час і причини виникнення нового [h], злиття в одному звуку [ы] та [у], зміну [л] на [в] і [ў], ствердіння шиплячих і т.ін.

Варто зауважити, що історичному синтаксису науковець приділяв найменше уваги, критикуючи в "Увагах" Олени Курило спроби відкинути з української мови пасивні дієприкметники й описові звороти. Це, на його думку, значно збіднює стилістичні можливості мови [1, с. 155].

Отже, Агатангелу Кримському належить велика заслуга у створенні синтезуючої праці – першої наукової історичної граматики української мови, що була внеском у науку про українську мову. На жаль, вона не була повністю надрукована. Серед численних лінгвістичних проблем, які цікавили А.Кримського, значне місце належить саме історичній фонетиці української мови. У багатьох його розвідках, статтях, а також "Української граматики" формуванню фонетичної системи сучасної української мови приділено дуже велику увагу. Специфіку української мови він убачав, перш за все, у звукових особливостях, що розвинулися в ній після розпаду давньоруської мовної єдності.

Грамматика А.Кримського розв'язувала різні питання як загально-теоретичного, так й історичного плану вивчення сучасної української мови. Також у цій праці наводяться правила правопису та вимови. У другому томі системно висвітлюється граматична будова з урахуванням навчальних вимог, хоча слід відмітити деяку диспропорцію в теоретичному й історичному тлумаченні матеріалу.

У своїх дослідженнях Агатангел Юхимович розглядає майже всі найголовніші питання української історичної фонетики – одні повніше, інші лише побіжно. Але не буде перебільшенням сказати, що він охопив майже все те коло проблем, що й тепер цікавлять мовознавців, які вивчають історичну фонетику української мови.

Слід зазначити, що позитивним фактом є прагнення А.Кримського до об'єктивної хронологізації у розвитку звукової системи української мови. Звичайно, не всі визначені ним межі в розвитку окремих явищ українського вокалізму й консонантизму зберегли історичну достовірність до нашого часу, проте залишається безсумнівним, що багато обстоюваних ученим хронологій не заперечує і сучасна наука.

Мовознавчі праці А.Кримського – величезний науковий доробок, який свідчить про ґрунтовне знання вченим живої мови українського народу. Аналізуючи ті чи інші мовні явища, він завжди звертався до першоджерел – усної народної творчості, літописів та живої мови народу. Працюючи над літературною мовою, спільною для багатьох регіонів нашої держави, він насичував і поповнював її здобутками народу.

Скарбниця спадщини А.Кримського – невичерпна, вона збагачує наші знання з мовознавства, народознавства та українознавства. У працях із питань слов'янського мовознавства Агатангел Юхимович приділив багато уваги і дослідженню історії східнослов'янської спільності й історії української мови зокрема. Вчений завжди обстоював потребу створення єдиної

української орфографії на основі тієї практики, яка склалася в Східній Україні. Науково-теоретична спадщина й організаторська діяльність А.Ю.Кримського є важливим і багатограним джерелом вивчення історії, науки та культури українського народу, його зв'язків з іншими народами.

Література

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови / С. П. Бевзенко. — К., 1991. — С. 128—132, 151—179.
2. Українська мова : [енциклопедія]. — К., 2000.
3. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890—1941 рр.) : У 2 т. / [за ред. Л. В. Матвєєвої, О. Б. Бубенюк, О. Д. Василюк та ін.] — К., 2005. Т.1. — 2005. — С. 88—100.
4. Кримський А. Ю. Твори : у 5 т. Т. 3. — С. 7—21; т. 5. — Кн.1. — С. 5—17.
5. Кримський А. Ю. — україніст і орієнталіст. — К., 1974. — С. 26—40, 71—78, 99—108.
6. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян / Ф. П. Филин. — М., 1962. — С. 291.
7. Франко І. Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка / І. Франко — Львів, 1907. Т. 77. — 1907. — С. 232.
8. Шахматов А. А.Крымский. Украинская грамматика / А. Шахматов // Rocznik slawistyczny. — 1908. — Т. II. — С. 144.
9. Шахматов О. Агатангел Кримський. Нариси з історії української мови / О. Шахматов. — К., 1922. — С. 91—93.

Пащенко В.М.

ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКА СИСТЕМА ДІАЛЕКТНОГО ВОКАЛІЗМУ В МОВОЗНАВЧИХ ІНТЕРЕСАХ В.М.ГАНЦОВА

Діалектна мова має потужну систему вокалізму, яка поєднує в собі традиційні елементи, що зазнавали змін упродовж її історії, та новаторські тенденції, властиві функціонуванню й розвитку живої мови. В одних випадках її елементи сягають давнього стану мови, в інших вони регулюються і змінюються на наших очах.

Структурна організація системи діалектного вокалізму, становлення та розвиток факультативних варіантів голосних фонем, функціонування

цих компонентів у діалектних мікросистемах, їх ареальна проекція привертала увагу Всеволода Михайловича Ганцова – українського мовознавця, "українського Шахматова", який був незаконно репресований і провів 24 роки в ув'язненні. Пленум Верховного суду 11 вересня 1989 р. скасував вирок по справі, припинивши її за відсутністю складу злочину, але В.М.Ганцов про це так і не дізнався, бо помер 5 жовтня 1979 р.

Фонологічна система будь-якого наріччя – це той потенціал, який суттєво впливає на осмислення лінгвістичних явищ і мовної ситуації в цілому. У 1923 р. у статті "Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою)" В.М.Ганцов практично довів, що аналіз "розуміння "північні говори" насправду ширше, ніж його до цього вважано. Звуковий принцип, що їх об'єднує, повинен стати за підставу для діалектичного їх вилучення, як генетично окремої групи..." [3, с. 10].

Північноукраїнська макросистема діалектних систем – одна з трьох макросистем української діалектної мови, яка поширена у північній частині України. В.М.Ганцов висловив думку про те, що "північна група (поліські і підляські говори) становить одну діалектичну цілісність, об'єднану комплексом аналогічних фонетичних з'явищ, що розвилися на ґрунті давнього принципу відрізнення ненаголошених і наголошених складів у цих говорах. Давніше територія цієї діалектичної групи була ширша, сягаючи далі на південь і на Лівобережжі, і на Правобережжі" [3, с. 63].

Ця ідея В.М.Ганцова про звуження ареалу північного наріччя під впливом південно-західного та південно-східного наріччя пізніше була прийнята Ф.Т.Жилком [5], І.О.Варченком [2], С.П.Бевзенком [1], І.Г.Матвіясом [7]. Хоч питання динаміки межі між північним та південно-східним наріччями української мови були підняті В.М.Ганцовим сімдесят шість років тому, проте й досі воно зберігає актуальність. Думка про поступове витіснення діалектних рис північного наріччя рисами південних наріччя, про зміщення на північ межі між південними та поліським наріччями, про звуження зони побутування визначальних рис північного наріччя внаслідок експансії рис південного наріччя на північ міцно установилася в діалектології.

У працях "Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою)" (1923), "Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку" (1923), "Діалектологічні межі на Чернігівщині" (1925) В.М.Ганцов запропонував системну і науково довершену мовну картину вокалізму поліського наріччя, підкреслюючи, що всі північні говори визначаються звуковими рисами. У цих статтях визначено інвентар голосних фонем пів-

нічноукраїнської макросистеми діалектних систем, здійснено їхнє групування у фонологічній опозиції, виявлено реалізацію кожної з них, з'ясовано залежність репрезентації фонем від ряду позицій, різних для наголошеного і ненаголошеного вокалізму та окремих груп говірок Полісся.

Факультативні варіанти голосних фонем північного наріччя – це "безліч звуків мовлення, частково тотожних, частково близьких один до одного в артикуляційному відношенні, які зустрічаються в різних мовленнєвих потоках, у складі різних значущих одиниць" [6, с. 31].

Чому в поліському наріччі етимологічні /o/, /e/ в нових закритих складах не завжди переходять у фонему /i/? Чому виникає чергування дифтонгічних рефлексів із звуками [o], [e] в різних формах тих же слів залежно від наголосу? Де ненаголошеним і недифтонгізованим рефлексам /ō/, /ē/ відповідають під наголосом дифтонги у словах, споріднених етимологічно, чи у словах аналогічних морфологічних категорій? Чому, наприклад, немає дифтонгізації в таких словах, як *конець*, *хуторець*, *овторок*, *война*, *сем'я*, *нехто*, *жонок*, *окно*, *кольце*, *пойти*, *дойти*, *поймать*, *стожок*, *льодок*, *рожок*, *морозок*, *пирожок*, *чоботок*, *батожок*, *колок*, *бочок*, *мосток*, *гвоздок*, *дзвоник*, *нехто*? Чи правильно шукати різні аргументи, щоб довести припущення, що фонема /e/ в нових закритих складах перед твердим приголосним не переходить у фонему /i/? На ці й подібні запитання дав відповідь В.М.Ганцов у статтях, про які ми згадували вище.

У північноукраїнських системах діалектних мікросистем ще й досі є голосні неоднорідного творення (дифтонги), які відповідають давнім фонемам /o/, /e/, /h/ у нових закритих складах. Учений-мовознавець зазначав, що "безпосередні спостереження над поліськими дифтонгами доводять, що з психо-фонетичного погляду вони становлять суцільні фонemi, хоч і з змінною, але більш-менш однотайною артикуляцією, що виразно виявляється тільки під наголосом" [3, с. 143].

Занепад редукованих, виникнення нових закритих складів, подовження коротких етимологічних /e/, /o/, дисиміляція, виникнення голосних неоднорідного творення – всі ці процеси, на думку В.М.Ганцова, виявилися неодноразово в північних говорах української мови, та й відбувалися вони з певними місцевими відмінностями.

У родовому відмінку множини іменників жіночого (на -а) і середнього роду у лівобережнополіських говірках здебільшого зберігається /e/ або більш-менш послідовно змінюється на /i/, є дифтонги та монофтонги: [берез], [бер°уоз], [печер], [сіл], [с°уол], [печер]. У дієсловах минулого часу однини чоловічого роду послідовно фонема /e/ перейшла в /y/:

[ут°ук], [г°р°уб°], [п°ук], [ас°к°р°уб°]. Є лексеми, у яких /e/ в розглянутій позиції перейшла у дифтонг /uo/: [д°оп°ук], [ут°уок], [н°уос], [приїуоз].

Вивчення рефлексії давньої /e/ в нових закритих складах у східнополіських діалектних говірках підтверджує ту думку, що досліджувані мікросистеми мають більше спільностей, ніж відмінностей. Про це говорив і В.М.Ганцов.

Як відомо, відповідно до давньої /h/ північноукраїнські говори в наголошеній позиції мають здебільшого дифтонг /ie/ або, рідше, монофтонг /i/ при звичайному збереженні монофтонга /e/ в наголошеній позиції.

У діалектній мікросистемі давня ненаголошена і наголошена /h/ перейшла в /i/ (з пом'якшенням попереднього приголосного хоч наприкінці або в середині як наголошеного, так і ненаголошеного складу). Зрідка трапляється відсутність такого переходу.

В.М.Ганцов у 1923 р. констатував, що дифтонгу /ie/ в ненаголошеній позиції відповідають звуки [e] або [и] з диспалаталізацією попереднього приголосного. Наприклад: *лениви, гнездо, злодей, дедок, лесок, утекати, писок, мишок*. Учений не обмежується констатацією фактів, а визначає чинники, які спричинили фонетичні зміни в системі голосних поліського наріччя. В.М.Ганцов умів реконструювати найархаїчніший стан цього наріччя. Він наводить давніші форми, часто навіть одиничні, справедливо вважаючи, що спорадичні мовні форми так само варто фіксувати, оскільки вони рідко вживані, не випадкові, а уникнення їх в описі змінило б образ наріччя.

Вивчення фактів рефлексії давніх /o/, /e/, /h/ базувалося на мовленні респондентів Чернігівського, Сосницького, Ніжинського, Козелецького, Остерського районів, які "перевірів я особисто" [3, с.12].

Аналізуючи наукові спостереження В.М.Ганцова і порівнюючи їх із сучасним станом поліської системи діалектного вокалізму, ми можемо зробити висновок, що у цих говорах залишилася релевантна специфіка цієї звукової особливості, хоча у різних мікросистемах вияв її нерегулярний.

Вивчення різночасних даних відносно /h/ обґрунтовує ту думку, що процес рефлексії /h/ у говірках відбувся послідовніше від рефлексії /o/ а /e/. У східнополіських діалектних мікросистемах на місці давньої /h/ сталося значно менше змін, ніж на місці давніх /o/ та /e/. Це пояснюється тим, що рефлексія /h/, яка, можливо, є інтенсивнішою за рефлексію /o/, /e/, до сформування літературної мови майже вирівнялась і закінчилася, причому з певними розходженнями з літературною мовою.

Проте, незважаючи на закінченість процесу і вирівнювання завдяки літературній мові, у поодиноких випадках трапляються відхилення або тенденція до певних змін. Здебільшого відхилення і зміни, як з'ясовано, є спорадичними і такими, що виникають унаслідок запозичень або за аналогією до особливостей східнополіського діалекту.

В.М.Ганцов аргументовано розглянув особливості рефлексії давньої фонем /a/ з /e/.

Відповідно до голосної /a/, що походить з /e/ носової (старослов'янської), у північних говорах фонема /a/ зберігається лише під наголосом, тоді як у ненаголошених складах виступає /e/.

Учений зазначав, що "наведеним рисам надаю особливо великого значення, бо вони доводять про дуже давню відмінність у квантитативно-акцентологічних взаємовідношеннях говорів супроти південних" [3, с. 19]. В.М.Ганцов це явище вважав специфічною звуковою ознакою поліського наріччя. Відповідно до давньої /e/ звук [a] виступає лише під наголосом, а в ненаголошеній позиції замість звука [a] маємо звук [e], наприклад: *колодезь, гледжу, запрегать, деветь, ходеть, возеть, ловеть, говореть*.

З викладеного, отже, з усією очевидністю випливає, що в системі фонетичних змін, пов'язаних з рефлексією /a/ < /e/, північним говіркам властиві такі особливості, які становлять виразну їх відмінність.

Наголошені фонем /e/, /и/ в літературній мові, як відомо, вимовляються завжди чітко й виразно. Ненаголошена /e/ має тенденцію звужуватися, більш або менш підвищуватися у своїй артикуляції, отже, зближуватися із фонемою /и/. Ненаголошена фонема /и/ виявляє схильність до розширення більшого або меншого обниження артикуляції і наближення до /e/. Унаслідок цих змін виникають позиційні варіанти фонем /и/ та /e/.

Підвищення артикуляції /e/ та її обниження /и/ перехрещується з так званою гармонійною асиміляцією голосних, у результаті чого спостерігаються ширші або вужчі відмінності на місці позиційно слабких /e/, /и/, причому перед наголошеними або побічно наголошеними складами з /a/, /e/ виникають ширші варіанти /и/, /e/, а перед наголошеними або побічно наголошеними складами з /и/, /і/, /у/ – вужчі варіанти /e/, /и/. Усе це ми спостерігаємо у сучасній літературній мові.

У північноукраїнських діалектних мікросистемах мало позиційних варіантів фонем /e/ та /и/ в ненаголошеній позиції. Між ними тут значно більша артикуляційна відстань. Це трапилося тому, що фонема /и/ у

говірках загалом ближча до /i/, ніж в інших говорах української мови, і реалізується у звукових варіантах [и], [е]. Такі відхилення зумовлюються переважно темпом мовлення, ступенем напруженості та, очевидно, північнодіалектною особливістю. В.М.Ганцов чітко диференціює фонеми /e/, /и/, /i/.

Погляди В.М.Ганцова на систему вокалізму Полісся – це глибокі й цікаві спостереження, які демонструють як вагомість фіксації живого діалектного матеріалу, так і його вокальне фонологічне багатство.

Діалектологічні дослідження поліської системи вокалізму й досі не втратили свого значення, бо є взірцем наукового аналізу, сміливих, ґрунтовно виважених ідей. Результати спостережень В.М.Ганцова збагачують фонетику діалектної та сучасної української мов важливими науковими свідченнями, поглиблюють теорію міжмовних контактів.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. — К., 1980. — С. 200—208.
2. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність (фонетичні риси протягом трьох століть) / І. О. Варченко. — К., 1963. — С. 43—85.
3. Ганцов В. М. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою) / В. М. Ганцов. — К., 1923. — 160 с.
4. Железняк В. М. Мовознавча спадщина Всеволода Михайловича Ганцова / В. М. Железняк // Мовознавство. — 1990. — № 3. — С. 66—69.
5. Жилко Ф. Т. Говори української мови / Ф. Т. Жилко. — К., 1958. — С. 17—46.
6. Кузнецов П. С. Об основных положениях фонологии / П. С. Кузнецов // Вопросы языкознания. — 1959. — № 2. — С. 31.
7. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. — К., 1990. — С. 44—57.

Бойко Н.І., Коновал Л.В.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ДІАЛЕКТНОЇ ЕКСПРЕСИВНОЇ ЛЕКСИКИ У "СЛОВНИКУ ПОЛІСЬКИХ ГОВОРІВ" П.С.ЛИСЕНКА

В останні роки посилилася увага до мови як до національно-культурного феномену, який уособлює душу народу, концентрує його найхарактерніші риси, зберігає національні традиції, що передаються від покоління до покоління. У зв'язку з цим зростає роль виражально-зображальних засобів мови, які відображають особливості сприймання фрагментів національної картини світу представниками певного етносу [1; 3; 6; 11; 12]. Цим і зумовлена актуальність досліджень, які передбачають аналіз

діалектної експресивної лексики української мови. На нашу думку, саме в діалектних говірках найяскравіше представлені всі експресивні засоби мови, що зумовлене усною формою реалізації діалектних систем, яка створює сприятливі умови для розвитку експресивних одиниць: невимушеність мовлення, відсутність офіційності під час спілкування носіїв говорів, експресивна та емоційна насиченість мовлення, яке супроводжується мімікою, жестами і т.д.

Результати досліджень українських діалектологів відображені в низці колективних збірників [4; 5; 7–10]. Велике значення для розвитку діалектології мали відомі мовознавцям монографії І.Г.Матвіяса, В.С.Ващенко, Я.В.Закревської, С.П.Бевзенка, Ф.Т.Жилка, Й.О.Дзендзелівського, П.Ю.Гриценка, В.М.Мойсієнка та ін. Систематизовано діалектологічний матеріал у виданнях: П.Лисенко "Словник поліських говорів" (К., 1974), П.Лисенко "Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся" (К., 1961), В.Ващенко "Словник полтавських говорів" (Харків, 1960), А.Москаленко "Словник діалектизмів українських говірок Одеської області" (Одеса, 1958), "Атлас української мови" (у 3 т.) (К., 1984–2002) та ін.

До складу діалектної експресивної лексики української мови передусім належать емоційно забарвлені слова: оцінні назви людей, рис їхнього характеру, зовнішності, особливостей поведінки, психічних та фізичних станів, окремих дій. Фактичним матеріалом для статті обрано діалектну експресивну лексику, зафіксовану в "Словнику поліських говорів", укладеному П.С.Лисенком, яка ще не була в українському мовознавстві предметом спеціальних студій.

"Словник поліських говорів", укладений Панасом Силовичем Лисенком, представляє собою регіональний словник диференційного характеру. Основу словника становить лексика синхронного зрізу, зібрана шляхом польових експедицій, без залучення письмових джерел, протягом 1947–1963 рр. у 213 населених пунктах чотирьох областей: Чернігівської, Житомирської, Київської і Сумської. До реєстру словника ввійшла діалектна лексика обстеженої території, а саме: 1) слова специфічно місцеві, не вживані в літературній мові: запозичені діалектами української мови з інших слов'янських і неслов'янських мов; давні, переважно спільнослов'янські слова, засвідчені пам'ятками давньоруської доби; застарілі слова дореволюційної доби, вживані переважно людьми старшого віку; 2) загальновідомі в українській мові слова, що в місцевих говірках виступають з іншим, ніж у літературній мові, значенням, так звані семантичні діалектизми; 3) слова, що відрізняються від відповідних

слів літературної мови граматичними ознаками або певними незакономірними, непослідовними для системи даних говірок фонетичними і морфологічними структурами; 4) лексеми, які відрізняються від літературних відповідників місцем наголосу; 5) слова-запозичення з російської мови або давньоруські успадкування; 6) слова, що вживаються тільки в стійких словосполученнях, а також словосполучення, що передають одне поняття; 7) слова, що вживаються у розмові дорослих із малими дітьми, а також у мовленні дітей; 8) слова, що стоять на межі з літературною мовою, але більш характерні для усно-розмовного вжитку, ніж для літературної мови; 9) діалектна фразеологія.

Отже, до словника включені суто говіркові слова й не внесено ті загальнонародні й літературні слова, які не мають у говорах своєї структурно-семантичної специфіки.

У словнику використана ціла система позначок, які виступають засобами характеристик лексичних одиниць – функціонально-стильових і експресивних. Усього в словнику використано 75 ремарок, із них власне експресивних – 9: *вульг.* (вульгарне слово, яке виражає грубість, непристойність і породжує негативні емоції) – *лобач*, *мармуза*, *тьопнути*; *зменш.*, *зменш.-пестл.*, *пестл.* (зменшене, зменшено-пестливе, пестливе слово, яке передає ласку, ніжність, привітність, доброзичливість і викликає позитивні емоції) – *агулец*, *бадрочки*, *осажок*, *питунчик*, *скачок*, *виданнєйка*; *збільш* (слово з даною ремаркою означає великий, надмірний ступінь інтенсивності ознаки і залежно від аугментативно-пейоративної чи демінутивно-меліоративної семантики може викликати негативні або позитивні емоції) – порівняймо: *гіденни* (дуже поганий, неякісний) та *лавкенни*, *красевенни* (дуже гарний); *знев.* (зневажливе слово, яке виражає несхвалення, неповагу, презирство і викликає негативні емоції) – *брухій*, *глушіця*, *мнушка*, *мамдзя*, *патьяака*; *ірон.* (іронічне слово, що передає насмішку, кепкування, глузування, ущипливість і викликає негативні емоції) – *балабенить*, *корчовка*, *окорок*, *торбохват*; *лайл.* (лайливе слово, яке виражає сварку, дорікання, образу, викликає негативні емоції) – *анцихрист*, *врагука*, *пранцювати*; *фам.* (фамільярне слово, що виражає надмірну невимушеність, вільність, відсутність належного такту і викликає негативні емоції) – *прастарієкавать*, *просториковать*.

Слід зазначити, що укладач словника для позначення "різновидів слів емоційного характеру" відвів лише 4 "стилістичні позначки": *вульг.*,

знев., ірон., лайл. [2, с. 8], хоча ці ремарки є перш за все експресивними, а не функціонально-стильовими.

Показником експресивності лексеми у "Словнику поліських говорів", укладеному П.С.Лисенком, можна вважати і ремарку *перен.*, яка відображає явище вторинної номінації під час утворення експресивного переносного значення, наприклад: *люшка* – 1. Затулка в димоході у вигляді жмута ганчірок. 2. *перен.* Неохайна людина [2, с. 118]; *рептух, рептук* – 1. Мотузьяна сітка для сіна, з якої годують коней у дорозі. 2. Ряднина для носіння соломи. 3. Торба для годівлі коней у дорозі. 4. *перен.* Товста, опецькувата дитина. 5. *перен.* Дуже нагодована людина чи тварина.

Важливо зазначити, що вказані ремарки не охоплюють усіх експресивних лексем. Так, неремаркованою є значна кількість слів, що мають яскраво виражені конотативні значеннєві плани (компоненти семантичної структури), наприклад: *балдікати* – говорити багато, беззмістовно, неістотно, базікати [2, с. 28]; *пасійонни* – дуже злий, ненависний (про людину) [2, с. 153]; *печкур* – ледача людина, ледар [2, с. 158]; *патьовтись* – поплентатись [2, с. 154]; *зрякати* – крикливий, галасливий [2, с. 85] та ін.

У додатку до словника подається список лексичних і морфологічних синонімів. Кожній назві чи реалії з наведеного реєстру відповідає декілька місцевих лексем або їхніх форм. Назви реалій розташовані тематично. У межах окремих груп вони розміщені в алфавітному порядку. Після кожної назви реалії через двокрапку наводяться відповідні їй діалектні синоніми, які оформлено в найближчому до місцевої вимови писемному варіанті, до лексичних синонімів у дужках наводяться їхні фонетичні й акцентологічні варіанти.

Експресивні слова у "Словнику поліських говорів" тлумачаться різними способами.

1. За допомогою літературного відповідника: *асілак* – силач [2, с. 27]; *горетни* нещасний [2, с. 57]; *дівчук* – дівчина-підліток [2, с. 67]; *темнюк* – боягуз [2, с. 212].

2. Описово: а) без експресивної ремарки з використанням слів, які вказують на позитивну чи негативну оцінку мовцем предметаназивання: *гуня* – 2. перен. Вайлувата, неохайна жінка [2, с. 61]; *слата, сlyта, шльота* – 1. Причіплива, надокучлива людина [2, с.197]; *балдікати* – Говорити багато, беззмістовно, неістотно, базікати [2, с. 28]; б) із використанням тільки експресивної ремарки: *мамдзя* – знев. мати [2, с. 122]; *полусаднічок* – пестл. Відведена в огороді грядка для квітів [2, с. 167];

челедь, челядь – 2. ірон. Гурт людей, родичі та ін. [2, с. 230]; *індуї* – ірон. Людина, яка не вступила до колгоспу, одноосібник [2, с. 86]; в) з використанням експресивної ремарки та слів, що характеризують, оцінюють предмет називання: *тєлєсо* – 2. знев. Тіло п'яної людини, яка не тримається на ногах [2, с. 212]; *хвопда* – знев. Неохайний, нечупара [2, с. 223]; *соломаха* – знев. невдало, погано зварена яка-небудь страва з борошна [2, с. 200].

3. Використанням синонімів як засобу розкриття значення експресивного слова: а) з використанням експресивної ремарки та нейтральних синонімів: *гладеленни* – збільш. Дуже товстий, гладкий (про людину) [2, с. 55]; *гузік* – 1, ірон. Печатка [2, с. 63]; *окорок* – ірон. шия [2, с. 143]; *пазур* – знев. палець [2, с. 149]; б) звикористанням експресивної ремарки й експресивних синонімів: *врагука* – лайл. розбишака, зірвиголова [2, с. 50]; *анцихрист* – лайл. шибеник, антихрист [2, с. 26]; *пранцювати* – лайл. негідний, мерзенний, паскудний [2, с. 171]; в) лише за допомогою експресивних синонімів: *горепашний* – сіромашний, бідолашний [2, с. 87]; *шаткувати* – лантухуватий, вайлуватий [2, с. 121]; *драбатун* – базіка, торохтій [2, с. 69]; *задавасти* – пихатий, чванливий [2, с. 77].

4. Способом посилання на основне слово або на його лексико-семантичний варіант за допомогою формул: "Зменш. до...", "Пестл. до...", "Зменш.-пестл. до...", "Збільш. до...", "Те саме, що...": *чеперичка* – Зменш.-пестл. до *чеперица* [2, с.230]; *козачок* – Пестл. до *козак* [2, с. 100]; *веребейко, горобєтко* – Зменш. до *веребей* [2, с. 41]. Такий спосіб тлумачення найчастіше використовується у процесі пояснення деминутивів та аугментативів як похідних слів.

5. За допомогою формул "Дуже...", "Надто..." у поєднанні з експресивними ремарками або без них для характеристики інтенсивно-параметричних ознак предмета називання: *махинни* – збільш. Дуже великий, величезний [2, с. 124]; *пасія* – Дуже вредна, зла людина [2, с. 153]; *лепетень, лопотень* – Надто говірка людина, базіка [2, с. 113]; *чорниненнип* – збільш. Дуже брудний [2, с. 232].

Отже, "Словник поліських говорів" П.С.Лисенка містить цікавий для аналізу діалектної лексики північного наріччя. Можна констатувати, що експресивна лексика представлена у словнику досить повно й широко, хоча й існують деякі неточності в її ремаркуванні та тлумаченні. Зокрема, використання ремарок в окремих випадках є нерегулярним. Важливим матеріалом для дослідників є не тільки лексеми, зафіксовані на синхронному зрізі, а й ті, які передбачають висвітлення походження

та етапи розвитку семантичних структур тих чи інших лексем на рівні діакронії, що має суттєве значення для аналізу.

Література

1. Жовтобрюх М. А. Взаємодія української літературної мови і діалектів / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. — 1973. — № 1. — С. 3—15.
2. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. — К. : Наукова думка, 1974.
3. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI—XVII ст. / В. М. Мойсієнко. — Житомир, 2006.
4. Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. — К. : Наукова думка, 1954.
5. Середньонаддніпрянські говори. — К. : Наукова думка, 1960.
6. Трипольская Т. А. Экспрессивное слово в лексикографическом отражении (на материале эмоционально-оценочных характеристик лица) / Т. А. Трипольская // Лексико-семантические группы современного русского языка. — Новосибирск, 1985. — С. 63—74.
7. Українська діалектна лексика. — К. : Наукова думка, 1987.
8. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. — К. : Наукова думка, 1977.
9. Українська діалектна морфологія. — К. : Наукова думка, 1969.
10. Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. — К. : Наукова думка, 1983.
11. Хом'як І. Взаємодія літературної мови і діалектів / І. Хом'як // Дивослово. — 2000. — № 10. — С. 12—14.
12. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. — К. : Вища школа, 1984.

СТАНОВЛЕННЯ НАЙВИЩОГО СТУПЕНЯ ПОРІВНЯННЯ

У працях, присвячених теоретичним проблемам категорії ступенювання прикметників і прислівників східнослов'янських мов, суттєво переважають дослідження, що висвітлюють становлення і розвиток вищого ступеня порівняння [3–6; 18; 24; 27 та ін.]. Суперлативним утворенням приділяється небагато уваги. Зокрема, надто скупою в наукових джерелах є інформація щодо існування форм найвищого ступеня порівняння в праслов'янській мові. Деякі науковці, мотивуючи обмаль теоретичних зауважень, що стосуються найвищого ступеня порівняння, твердять про відсутність його самостійного існування навіть у давньоруський період [19, с. 149]. Однак більшість учених схиляються до думки, що синтетичне вираження найвищого ступеня порівняння прикметників, поширене тепер в усіх слов'янських мовах, почало розвиватися, очевидно, у праслов'янську епоху, причому найвищий ступінь з найдавніших часів утворювався за допомогою частки **na-* (**naj-*) напр.: **najbližse* [9, с. 300]. Як зауважував А.Мейє, спочатку частка **na-*, або частіше **nai-*, **naj-*, що знаходилася перед вищим ступенем, надавала останньому абсолютного значення. Її вживання, одержавши широке розповсюдження в ряді слов'янських мов, у старослов'янській мові, за словами вченого, трапляється рідко [22, с. 303]. На цьому акцентує увагу й ієромонах Аліпій – автор "Граматики церковно-славянського язика": "У давньослов'янських граматиках указується ще на утворення найвищого ступеня за допомогою префікса *nai-*, що приєднувався до вищого ступеня: *наустарху/й/*, але в богослужбних книгах церковнослов'янської мови важко знайти подібні утворення найвищого ступеня, крім *найпаче* (прислівник). У "Полномъ церковнославянском словаре" свящ. Г.Дяченка не подано жодного слова з префіксом *най-*, крім *найпаче*" [10, с. 80]. Можливо, відсутність масового вживання суперлативів з *най-* у церковнослов'янських текстах наштовхнула М.Ломоносова [20, с. 467] та ряд авторів перших російських граматик на думку про польське запозичення частки *най*. Дослідники історії розвитку східнослов'янських мов безсумнівно доводять хибність цієї думки. Як пише С.П.Бевзенко, припускати, що творення найвищого ступеня порівняння прикметників із префіксом *най-* в українській і білоруській мовах поширилося під іншомовним, впливом, зокрема польським, нема ніяких підстав; значно природніше думати, що українська і білоруська

мови зберегли з глибокої давнини і розвинули далі цей спосіб творення суперлатива, у той час як російська мова втратила його, замінивши іншим [1, с. 223]. Сучасні історики білоруської мови стверджують: "У найвищому ступені префікс *най-* уживався в білоруській мові протягом усього старожитнього періоду й широко ілюструвався пам'ятками різних жанрів старобілоруської писемності XV–XVIII ст." [7, с. 143]. О.Нікулін щодо запозичення російським ступенюванням префікса *най-* висловлює і таку думку: "*Най-* справді відомий польській мові... Але цей же префікс не менш широко використовується і в мовах сербській, болгарській, чеській, українській, білоруській і в інших слов'янських мовах. Отже, запозичення це могло прийти [у російську мову – С. 3.] не тільки із польської, але й із будь-якої іншої слов'янської мови [23, с. 28–29].

Як зазначалося, вживання форм найвищого ступеня з префіксом *най-* не було визначальною рисою старослов'янської і церковнослов'янської мов. Значно частіше у них використовувалися синтетичні конструкції з префіксом *прѣ-* (*прѣвеликъ*, *прѣдобръ*) та аналітичні — з прислівниками *зѣло*, *велми* (*велиє зѣло*, *велми старъ*) [21, с. 184; 28, с. 175], що мають семантику безвідносної міри якості. Спостереження над писемними пам'ятками давнього руськоукраїнського періоду засвідчує значну перевагу таких утворень над дериватами з префіксом *най-* (*на-*) і в мові світській, хоча останні в ній уживаються все ж частіше, ніж у старослов'янській мові. Стосовно розмежування значень подібних конструкцій слід згадати слова М.Ф.Станівського, який, цитуючи Р.Цейтлін, зауважує, що "до форм найвищого ступеня прикметників в існуючих нарисах старослов'янської мови помилково віднесені синтетичні форми типу *прѣмудръ* та аналітичні типу *зѣло мудръ*. Насправді обидві форми виражають ступінь надмірності й належать до лексико-граматичної категорії безвідносної міри якості, яка неспіввідносна з ступенями порівняння" [25, с. 177].

Спираючись на аналогічне бачення проблеми локалізації суперлатива, що лежить в основі теоретичних здобутків сучасного українського ступенювання [9, с. 300; 11, с. 121–122; 2, с. 116], на матеріалі досліджених пам'яток простежимо діакронію вживання суперлативних утворень із префіксом *най-* (*на-*).

У матеріалах пам'яток XI–XIII ст. знаходимо незначну кількість подібних дериватів: *наипаче* съ слезами вѣпующю (ХА, XI, сп. XIII–XIV, с. 263), *наипаче* разгорѣся на ня гнѣвъ елиньскъ (И.Ф., XI, сп. XVII, с. 602 зв.), *наипаче* же плакахоуся по немь лѣпшии моужи Новгородьстѣи (ЛК, XII, сп. XV, с. 215), *наипаче* же бѣ страшень поганым (108), *Еще же наипаче* могила будет (Ап., XII, с. 216), *иные же страны ратми. наипаче* лествю

погоубиша (ЛГВ, XIII, сп. XV, с. 253), наипаче хот#цю дати Данилови (с. 254 зв.), житєм чистым украшень и добрыми дпlesi, впрою ж и смыслом *наипаче* (КП, XIII, сп. XV, с. 21), призываа на помощь, наипаче же святую владичицю нашу (с. 73).

Таким чином, серед обмеженої кількості суперлативних дериватів із префіксом *най-* (*на-*), виявлених в обстежених пам'ятках XI–XIII ст., були прислівникові деривати. Відзначаємо особливу деталь уживання поодиноких ад'єктивних утворень найвищого ступеня: матеріал пам'яток писемності раннього історичного періоду репрезентує їх уживання із варіантом суперлативного форманта *на-*: *навыш/ш/ый* (См. Кл., XII, сп. XV, 24), налепшого (с. 25). Серед численних адвербіальних дериватів знаходимо лише один аналогічний випадок: *напервѣ* показа ловы дпiати (ХА, XI, сп. XIII–XIV, с. 34). Але через належність прикладів прикметникових лексем найвищого ступеня з префіксом *на-* до однієї й тієї ж пам'ятки, їх обмеженість у вживанні ми не можемо говорити про наявність певної тенденції на ранньому етапі розвитку суперлативних форм.

Незначний зріст активності вживання синтетичних форм найвищого ступеня спостерігаємо в матеріалі пам'яток писемності XIV – першої половини XVI ст.: какъ самъ *налпpei* разумнiючи (П, 1342, 25), ...подъ тытуломъ и печатью *Наясннiшаго* Княжати пана Александра (там само 1369, с. 102), ... кгда лю/т/скаю памiа/т/ частокро/т/ звыкла *наилатвей* обнищевати... (Рус., 1401–1411, с. 26), и его *наблiжшiй* па/н/ юрьи дпдошицкiй... (Р, 1421, с. 95), *наипервое* головное мыто... (там само 1408, с. 70), литовское кн#жа *найвышее* (там само, 1433, с. 124), староста рускихъ зпмль *наивышии* (с. 130), староста рускiй *наивышiй* (там само с. 133), оучоую ли#што о моемi облюбенцю *насласнейшомъ* (ЖА, XV, с. 108), и усему роду е/г/о ему буде/т/ *наиближнии* непорушанно николи же на вкы (Рус., 1462, с. 116), вода естъ солона а чиста, такъ иже на *наглоубшемъ* местци (Пов., XV, с. 47), приступиль есмъ ку *наосвщеньшemu* кн#ж#тю (Р, 1434, с. 130), хрестiяны *настаршiи* на свѣте (Пов., XV, 82), межи *най>снiшимъ* кнжатемъ... (Р, 1433, с. 123); не было бы е *найветше* скарано (Пов., XV, с. 105), сынака своего плачоу/че/го оу платье оувитого ка/к/ *налепей* могла... положила (Пов., XV, с. 44 зв.), ка/к/ са/м/ *налпpei* разумнiючи (Рус., 1499, с. 63), и с свои/м/ людю/м/ *напервей* пришо/п/ коу ерузале/м/ (Пов., XV, с. 21), межи ими *наперво* корону ... имѣли (там само с. 40), а наипервы митрополита наше/г/ Феоктиста (Рус., 1456, с. 107), то границѣ будутъ вѣчный *наипервiй* межи нашимъ городо/м/ сн#тиномъ (Р, 1433, с. 125), какъ *нашлехетней* и почесней могли се пилней приправл#ли (Пов., XV, с. 28).

Розвиток суперлатива із префіксом *най-* у період з XIV – до середини XVI ст. простежується у зростанні кількості вживання його прикметникових форм. Як і в ранній історичний період, уживання варіанта суперлативного префікса незначною мірою притаманне саме ад'єктивним формам і зрідка трапляється серед уживання аналогічних адвербіальних дериватів (пор.: *наблїжьшиий, наглоубшемъ, наосвѣцьнешему, насласнеишомъ, настаршій, наяснїйшаго; налїпей, напервей, наперво*). Спостерігаючи над матеріалом досліджених пам'яток, знову ж таки не можна обійти одну з суттєвих рис семантики найвищого ступеня у плані синтаксису – його здатності іноді передавати значення абсолютної ознаки. Про це, зокрема, згадував і О.Єсперсен, підкреслюючи, що "коли найвищий ступінь уживається для позначення дуже високого, але не "найвищого" ступеня, виникає природна схильність до перебільшення. Такі випадки називають іноді "абсолютним найвищим ступенем", або "елятивним ступенем" [13, с. 289].

У матеріалі пам'яток досліджуваного періоду також трапляються деривати найвищого ступеня, що передають елятивне значення (пор.: *наосвѣцьнешему* кн#ж#тю, *наяснїйшаго* княжати, *наяснїишимъ* княтємъ, *настаршій* на свѣте та ін.). Абсолютна перевага вияву ознаки в подібних випадках зумовлюється неможливістю встановлення з контексту сукупності інших носіїв подібної ознаки. Отже, елятивне значення утворень найвищого ступеня за таких умов "дуже близько підходить до категорії суб'єктивної оцінки" [8, с. 208]. У сучасному мовознавстві проблема первинності/вторинності абсолютної й порівнювальної оцінок становить одну з основних проблем аксіології.

Мала кількість випадків уживання синтетичних суперлативних утворень у пам'ятках писемності, написаних до середини XVI ст., пояснюється широким використанням у писемній мові форм із префіксом *прѣ-*, що належать до лексико-граматичної категорії безвідносної міри якості, які для живої народної мови не були характерними [7, с. 172].

Староукраїнський період розвитку ступенювання відзначається суттєвим зростанням використання суперлативних форм із префіксом *най-*, що зумовлюється широким проникненням живомовних елементів у книжну мову:

найбарзѣи (Зиз. Лекс., 1596, с. 130), бо се они тымъ ограниче/н/емъ *набо/р/зе/и/* щитягъ (КПС, 1600, с. 134), *найбарзѣи* (Бер. Лекс., 1627, с. 69), бо на той ча/с/ хр/с/тіане вѣрныи *найбарзѣи* звикли до цркви... (Гал. Кл. Чеп., XVII, с. 58). *Найбарзѣи* Б(о)гъ гл#дить на конецъ житї# людского (Там само с. 127), *найбарзѣи* сюю рацїю даючи (ПЛ, XVIII, с. 35), а *найба/р/зѣи* ку милой женї моей... всепоко/р/ственнымъ прошу (Там

само, с. 42), а *найбарзһи* стережис# показатис# гнһвнымъ на кого (Пол. св., 1770–90, с. 91), а *наубарзһий* грошей готових (ДНРМ, XVIII, с. 32), а *наубарзһи* запобһгаючи того (Там само с. 112);

...хот бы и *наблизьшии* был (ТУ, 1584, с. 206), короле/в/ства Шве/ц/кого *набли/ж/ши/и/ деди/ч/...* (КПС, 1591, с. 84); ... воеводы Троцко-го, гетмана *найвышшого* Литовского (Арх. ЮЗР, 1565, с. 214); пань Виленский гетманъ нашъ *навышшый* (Там само, 1531, с. 71); и ты отроча боудеши з/ь/вано пр/о/р/о/комъ *найвышшого*... (ПС, 1556–61, с. 211); посвященный *найвышшый* тайна (Зиз. Лекс., 1596, с. 145); *навыш/ш/ее* (Бер. Лекс., 1627, с. 92); *найвыш/ш/ее* (там само 152, с. 155); Щоб кудри батьковы сидьи, *Найвыще* ставылы всього? (Котл. Ен., 4/XVIII, с. 54); ... какъ ее милость *налепей* увидить (Арх. ЮЗР, 1555, с. 15), яко сама *налепей* розумеючи... (Там само, 1567, с. 17), подле *налепшого* бачення и уподо-баня своего оборочати й шафовати, яко сама *найлепей* розумети... (там само 1571, с. 30), *найлһпше* (Зиз. Лекс., 1596, с. 130), яко *найлепһй* прислужити (ЄУС, XVII, с. 18), *найлепей* (Бер. Лекс., 1627, с. 20) *найлһп-шій* (Там само с. 47, 69, 70), *наилеpei* спиняжити можетъ (ТУ, 1640, с. 318), што *наилепшого* вола взяти казала (Там само, 1647, с. 338), шафовати и ку *налепшому* *пожит/ку* своєму оборочаги (Там само, ДМВН, XVII, с. 51), Звѣжи конѣ *найлһпше* (Кн., 1788, с. 12); ... в сади поехати и *цонаикраище* щепи покопати (ДНРМ, XVIII, с. 115); ... *яконаипокорнһ* служебничо подати (Там само, с. 44) тощо.

Активне використання в пам'ятках писемності другої половини XVI–XVIII ст. суперлативних форм із префіксом *най-* знизило активність використання в текстах прикметникових і прислівникових форм із афіксом *прһ-*.

Як і в попередні періоди розвитку ступенювання, деякі синтетичні форми найвищого ступеня в пам'ятках досліджуваного періоду передають найбільшу, граничну міру вияву ознаки без зіставлення з іншими її носіями, тобто мають елятивне значення: а *наипослһ* же пакъ в/в/снх (ПС, 1556–61, с. 95 зв.), *наймильшій* сину (ПЛ, XVIII, с. 27), пана ншего *нймлстившего* (ТУ, 1580, с. 181), *наипокорнһй* просячи (ДНРМ, XVШ, с. 42), *най/по/слһд- нһ/й/ши/мъ* зо/с/таю слугою (ПЛ, XVIII, с. 69), *наяснеишая* млст (ТУ, 1561, с. 91), *на#снһйшого* крол# (Гал. Кл. Чеп., XVII, с. 56) та ін.

Починаючи з XII ст., у матеріалі досліджуваних пам'яток фіксується поодинокі вживання форм найвищого ступеня із часткою-префіксом *най-* (*на-*), значення яких підсилювалося іншими частками – *якъ-* (*яко-*, *како-*), *що-* (*што-*): *яко навыш/ш/ый* (ХД, XII, сп. XV, с. 24), *какъ нашлехетней* (Пов., XV, с. 21), *што наипилнеи* (Арх. ЮЗР, 1552, с. 78) *што нарыхлеи* (ТУ, 1580, с. 178), *яко напрудшеи* (там само 162, с. 277).

Якнайнижей (Укр. п., XVII, с. 265). Частотність уживання таких форм помітно зростає тільки на кінець XVIII ст.: *що найрозумнійшых* з ватагы (Котл. Ен., 4/XVIII, с. 22), *прикладай ... якъ найтеплійше* (Кн., 1788, с. 29), *яйце кураче якъ найсвѣжійшое* (Там само, с. 51), *яконаипокорнї* (ДНРМ, XVIII, 44), в сади поехати и *щонаукраише* щепи покопати (Там само, с. 115), *якнайпокорнї* служебночо подати (Там само, с. 44).

Спостереження над текстом досліджених пам'яток переконує, що своєрідні підсилювально-видільні утворення найвищого ступеня порівняння із частками *що* і *як* спочатку виникли на ґрунті з наступним запозиченням їх книжною мовою. Суперлативи з відповідними частками засвідчені якраз у писемних текстах, що зазнали (або могли зазнати) найбільшого впливу живого мовлення.

Із контекстів досліджених пам'яток помітно, що випадки вживання утворень найвищого ступеня з підсилювальними частками мають спільну рису – передають абсолютне значення ознаки. Ю.Карпенко, розглядаючи семантику найвищого ступеня з частками *що* і *як*, зауважує, що такі форми стали "своєрідною, хоч і рідко вживаною, граматичною особливістю елятивна" [15, с. 13]. (див. також 14, с. 500). Із староукраїнських граматистів першим звернув увагу на ці утворення як суперлативні І.Ужевич [26, с. 51 зв.].

У пам'ятках української мови XVII ст. зафіксовані модифікації утворень найвищого ступеня порівняння, ускладнені префіксом *пре-*, наприклад: *наоуку пренайвыборнїйшоую* (Лік., 1607, с. 129), *пренайдорожшей* крѣви (Тіт., 1632, с. 174), *пренайс/вя/тнїшїй* сакраментъ (Гал. Б., 1686, с. 31 зв.), *Пренайдостойнїйшему* в Христї отцу (ТУ, 1587, с. 189). Подібні суперлативні форми чітко виражають абсолютне значення ознаки.

Отже, в історії становлення форм найвищого ступеня порівняння української мови спостерігається постійна паралель уживання синтетичних форм із префіксом *най-* як у суперлативному, так і в елятивному значенні. Це пояснюється тим, що "у найвищому ступені взаємозв'язок двох членів порівняння тією чи іншою мірою послаблюється. І якраз саме тут те, що порівнюють, легко стає "абсолютним найвищим ступенем" [16, с. 111].

Спираючись на приклади вживання дериватів найвищого ступеня із префіксом *най-* (*на-*) в пам'ятках української мови, можна з упевненістю сказати, що ці форми, набуваючи за певних умов елятивного значення, спинаються на межі категорій співвідносної інтенсивності ознаки та кількісної її градації. У цьому контексті варто згадати думку Д.Демидова, щоправда, висловлену ним стосовно російського найвищого ступеня

порівняння: "... сучасне елятивне вживання так званого найвищого ступеня не можна розцінювати як переносне. Воно ховає в собі пам'ять про давнє уявлення вищого ступеня не як форми ступеня порівняння, а як способу вираження ступеня якості" [12, с. 55].

Слід зазначити, що суперлативна й елятивна семантика, яку мають утворення з префіксом *най-* (*щонай-*, *якнай-*), є омонімічною.

У плані розмежування значень найвищого ступеня порівняння заслуговує на увагу зауваження О.В.Качури, який відзначає, що для детермінації одного з двох основних значень найвищого ступеня прикметників – суперлативного або елятивного (абсолютного) – дуже важливим є контекст. На основі прикладів із російської мови автор статті стверджує, що "при наявності деяких рестрикторів – показників множини об'єктів порівняння або часових чи просторових меж, у яких відбувається порівняння, – значення найвищого ступеня можна визначити як суперлативно-відносне: "самый умный в группе, счастливейший день в жизни". Складніше розрізнити суперлатив і елятив за відсутності формально виражених рестрикторів. У російській мові відсутні формальні засоби їх розрізнення, такі, скажімо, як артикль в англійській, пор. *the most charming woman*, рос. *самая очаровательная женщина* – передбачає імплікацію множини в контексті або означає "самая очаровательная из всех женщин"; а *most charming woman*, рос. "очаровательнейшая женщина" – не передбачає обмежень, тобто має елятивне значення..." [17, с. 41]. І далі автор статті наголошує: "У тих випадках, коли дослідження мікроконтексту й макроконтексту є непродуктивним, доцільним є трансформаційний аналіз. При можливому перетворенні сполучення найвищого ступеня з іменником у сполучення найвищого ступеня з прийменником *із* та іменником у родовому відмінку значення найвищого ступеня є суперлативно-нормативним. Наприклад: "... Смерть и сопутствующие ей страдания оказываются наиболее справедливыми компонентами бытия" (Нева–1989–№10); "... наиболее справедливыми из компонентов бытия.... Там, де така трансформація неможлива, де значення граничної інтенсивності ознаки елімінує сему порівняння, відносності, як правило, зумовлює відсутні емоційні конотації, виступає елятивно-оцінне значення найвищого ступеня прикметника" [17, с. 41].

Дослідники оцінкової модальності (оцінку можна розглядати як один із видів модальності) звичайно акцентують увагу на двох видах оцінки: абсолютній і порівняльній. Формулювання першої базується на використанні понять "добре/погано", іншої – "краще/гірше", "найкраще/найгірше". При абсолютній оцінці мова йде, як правило, про один об'єкт, що оцінюється. Порівняння передбачає обов'язкову наявність двох і більше

(компаратив) або групи однорідних об'єктів (суперлатив). У структурах, що передають абсолютну оцінку, порівняння прямо не виражене; пор.: Він гарний працівник; Олімпійська збірна України досягла непоганих результатів, хоча подібні висловлювання завжди передбачають використання певної шкали, на яку орієнтована оцінка. Порівнювальна оцінка характеризується вираженням порівняння: Ця місцевість *найкраща*. Іншими словами, абсолютна оцінка спирається на імпліцитне порівняння, що базується на спільності соціальних стереотипів, порівнювальна ж оцінка передбачає зіставлення об'єктів одного з іншим чи іншими або одного з усіма подібними об'єктами.

Найвищий ступінь, що ніс у собі відтінок порівняння, здавна міг передаватися також формами вищого ступеня з додаванням займенника *всь*: *ихъ/ж/* и зракъ точию *лютиши всх/х/* моукъ б#ше (ХА, XI, сп. XII–XIV, с. 439), въ створенъи словесъ *всхъ силнѣи* (Там само с. 313), а *всьихъ б#ше старѣи* Стославъ Всеволодичъ (ЛК, XII, сп. XV, с. 575), и *всх искренѣиша* друга (Ап., XII, с. 204), видѣв же она юноши оба паче *всхъ краснѣиша* (Там само, с. 238), и честию *выше всх* (КП, XIII, сп. XV, с. 20), Се бо *болѣя всх* вещей три сіа вещи суть (там само с. 112), та бо ~сть млтва *всх/х/ лѣпши* (ПВЛ, 1377, с. 245), и *паче всхъ* грѣшника (ХА, XI, сп. XIII–XIV, с. 30), Что естъ *хуждши всего* человеку? (Ап., XII, с. 142), яко мы едины мучимся *паче всхъ* мукъ (Ап., XII, с. 174), и той такожде *лющій всхъ* царь древнихъ (Там само, с. 242), *хужше всхъ* языкъ сущихъ на земли (Там само, с. 220), силою *паче всх* преспѣвъ (КП, XIII, сп. XV, с. 142), Им же работаше, яко послѣдній *хужжій всх* (КП, XIII, сп. XV, с. 89), Единъ же от звѣздословнмкъ с ними сы *старѣй* же *всхъ* и *мудрѣй* (Ап., XII, 196), якоже тому *старѣйшу* суще *всх* (КП, XIII, сп. XV, с. 77).

Частотність уживання таких описових конструкцій у пам'ятках писемності другої половини XVI – XVIII ст. менша: Еленей легких она *всх быстрѣ* (С., 1/XVШ, 153), А *паче всх* Нетопыр (97), Бездна дух естъ в чловѣчѣ, вод *всх ширшій* (27), *всх силнѣйшій* (Бер. Лекс., 1627, с. 47).

Подібні форми у досліджуваній період частіше стали вживатися в елятивному значенні: *всѣблже/н/ний* (Слав., 1642, с. 306), и сим *всѣвысочайшій* парламент довольно доказав (С., 2/XVIII, с. 34), *всѣдобржельтелнѣиша* сестра (ПЛ, XVIII, с. 112), *ра/з/суждая* по своей *всѣкрайнѣишей* нуждѣ (Там само, с. 118), *всѣлюбезнѣйше/ї/* пней (Там само, с. 110), *всѣмилостивѣйши/ї/* бдгодѣтелю (Там само, с. 47), *всѣмилостивѣйше* повелено намъ (Права, 1743, с. 5), *всѣлюбезнѣйшаго* вашего імператорского величества государ~ (Там само, с. 8), *всѣныжайшии* рабъ (Там само с. 4), напоенный *всѣполезнѣйшим* для каждого совѣтом (С., 2/XVIII, с. 70).

Отже, в історичний період розвитку української мови значення найвищого ступеня, крім синтетичних утворень, могли передавати й аналітичні конструкції, що складалися з прикметника вищого ступеня та додатка, вираженого займенником всьь (найчастіше в родовому відмінку множини). У подібних сполуках прикметникова форма виражає найбільшу міру якості не порівняно з ознакою в іншому предметі, а порівняно з такою ж ознакою в сукупності можливих предметів тієї ж категорії [25, с. 176–177]. О.В.Качура називає такі утворення стійкими фразеологічними конструкціями з суперлативним значенням [17, с. 40].

Для сучасної української мови характерними є синтетична форма суперлатива з префіксом *най-*, що іноді підсилюється частками що і як та аналітична форма з прислівниками найбільш, найменш. Такі утворення найвищого ступеня порівняння кодифікуються відповідними джерелами як нормативні для сучасної української літературної мови.

Аналітичні форми суперлатива (або компаратива) в українській мові є запозиченими. І хоча ряд дослідників української мови й заперечує їх, але слід погодитись із тим, що аналітичні конструкції розширюють комунікативні можливості, оскільки з їх допомогою можна передати градацію ознаки як в "позитивному", так і у "від'ємному" напрямі, пор.: найбільш досліджений – найменш досліджений.

Отже, досліджуючи розвиток дериватів найвищого ступеня порівняння писемних пам'яток української мови, зауважуємо, що аналізовані форми протягом усього історичного періоду зберігають вихідну семантику градації якісного стану, закладену в значеннєвому плані мотивуючих ознак, виражених твірною основою компаратива, до якої додається значення зіставлення, порівняння з якоюсь невизначеною або всеосяжною сукупністю предметів (об'єктів). Здавна досить часто форми найвищого ступеня могли набувати й елятивного, тобто безвідносного значення, що призводить до виникнення омонімії із значенням найвищого ступеня порівняння, бо втрата відношення найвищої якості до такої ж якості в інших предметах (об'єктах) ставить елятив за межею співвідносності із ступенями порівняння. Питання первинності/вторинності суперлатива чи елятива досі залишається відкритим.

Література

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. — Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1960. — 416 с.

2. Безпояско О. К. Граматика української мови: Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. — К. : Либідь, 1993. — 335 с.
3. Босак Ц. Развитие русского компаратива / Ц. Босак. — Прага, 1971. — 124 с.
4. Бромлей С. В. История образования форм сравнительной степени в русском языке XI—XVII вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук / АН СССР. Ин-т языкознания ; С. В. Бромлей. — М., 1954. — 20 с.
5. Бромлей С. В. К истории образования форм сравнительной степени в русском языке / С. В. Бромлей // Тр. Ин-та языкознания. — М. : Изд-во АН СССР, 1957. Т. VIII. — 1957. — С. 350—470.
6. Бромлей С. В. Формы сравнительной степени в русских говорах в свете данных диалектологического атласа / С. В. Бромлей // Материалы и исследования по русской диалектологии. — М. : Изд-во АН СССР, 1959. — С. 56—82.
7. Булыка А. М. Гісторычная марфалогія беларускай мовы / А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крiмко. — Мiнск : Навука і тэхніка, 1979. — 328 с.
8. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. — [3-е изд., испр. и доп.]. — М. : Высшая шк., 1972. — 614 с.
9. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / [за ред. О. С. Мельничука]. — К. : Наук. думка, 1966. — 588 с.
10. Гамановичь (ієромонахъ Алупій). Грамматика церковно-славянского языка. — М. : Паломник, 1991. — 271 с.
11. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. — К. : Наук. думка, 1978. — 207 с.
12. Демидов Д. Г. Древнерусские наречия из существительных и компаративов / Д. Г. Демидов // Динамика русского слова / Межвузовский сборник. — М. : Высшая школа, 1983.
13. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. — М. : Изд-во иностр. лит., 1958. — 404 с.
14. Історія української мови : Морфологія. — К. : Наук. думка, 1978. — 540 с.
15. Карпенко Ю. О. Ступені порівняння прикметників // Українська мова в школі / Ю. О. Карпенко. — 1960. — № 1. — С. 7—13.
16. Карцевский С. О. Сравнения // Вопросы языкознания / С. О. Карцевский. — 1976. — № 1. — С. 107—112.
17. Качура О. В. Ступенювання ознаки предмета в семантико-функціональному аспекті / О. В. Качура // Мовознавство. — 1991. — № 1. — С. 38—42.

18. Козырев И. С. Из истории развития предлогов при форме сравнительной степени в белорусском и русском языках / И. С. Козырев // Вопросы языкознания. — 1972. — № 2. — С. 90—99.

19. Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка: Морфология / П. С. Кузнецов. — М. : Изд-во Московского ун-та, 1953. — 305 с.

20. Ломоносов М. В. Труды по филологии (1739—1758): Российская грамматика / М. В. Ломоносов. — М. ; Л., 1952.

Т. 7. — 1952. — 994 с.

21. Майборода А. В. Старослов'янська мова / А. В. Майборода. — К. : Вища шк., 1975. — 294 с.

22. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. — М. : Изд-во иностр. лит., 1951. — 491 с.

23. Никулин А. С. Степени сравнения в современном русском языке / А.С. Никулин. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937. — 92 с.

24. Погодин А. Л. Образование сравнительной степени въ славянскихъ языкахъ / А. Л. Погодин. — М. : Изв. ОРЯС, 1903.

Т. 8. — Кн. I. — 1903. — С. 206—211.

25. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова / М. Ф. Станівський. — К. : Вища шк., 1983. — 264 с.

26. Жевич І. Граматика словенская / [підгот. до др. І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький]. — К. : Наук. думка, 1970. — 116 с.

27. Филиппова И. С. Образование сравнительной степени в говорах русского языка / И. С. Филиппова. — М. : Наука, 1955. — 194 с.

28. Хабургаев Г. А. Старославянский язык / Г. А. Хабургаев. — М. : Просвещение, 1986. — 288 с.

Список умовних скорочень назв джерел

Ап. – Апокрифы // Памятники лит-ры Древн. Руси. XII век. — М., 1980.

Арх. ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов. — Киев, 1859. — 1914. — Ч. — 1—8.

Бер. Лекс. – Лексикон словенороський Памви Беринди / [підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука ; надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом.]. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 271 с.

Гал. Б – Галятівський І. Боги поганські в болванах мешкаючі / І. Галятівський. — Чернігів, 1686.

Гал. Кл. Чеп. – Галятівський І. Ключ розуміння / [підгот до вид. І. П. Чепіга]. — К. : Наук. думка, 1985. — 445 с.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : [зб. акт. док. ; підгот. до вид. В. В. Німчук та ін.]. — К. : Наук. думка, 1981. — 316 с.

ДНРМ – Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. : [матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобереж. України / підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. — К. : Наук. думка, 1976. — 416 с.

ЄУС – Є/ванг/ліє учителноє... [пер. М. Смотрицький]. – Єв'є, 1616.

Ж – Желехівський Є. Малорусько-німецький словник / Є. Желехівський, С. Недільський. — Львів, 1886. — 1122 с.

Зиз. Лекс. – "Лексис" Лаврентія Зизанія. "Синоніма славеноросская" / [підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука]. — К. : Наук. думка, 1964. — С. 23—89.

И.Ф. – Мещерский И. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе / И. А. Мещерский. — М. : Изд-во АН СССР, 1958. — 578 с.

Котл. Ен. – Котляревский И. Виргилиева "Энеида" на малороссийский язык пореволюционная / И. Котляревский. — Харьков, 1842. — Ч. 1—6.

КП – Абрамович Д. Києво-Печерський патерик : / [вступ. Текст. Примітки]. — К., 1991. — 231 с.

КПС – Книга Київського підкоморського суду (1584–1644 рр.). — К. : Наук. думка, 1991. — 339 с.

ЛГВ – Галицько-волинський літопис // Ипатьевская летопись. — [2-е изд.] — СПб., 1908. — С. 715–938. — (Полн. собр. рус. летописей ; т. 2).

ЛК – Київський літопис // Ипатьевская летопись. — [2-е изд.] — СПб., 1908. — С. 284—715. — (Там же).

П – Грамоти XIV ст. / [упоряд., вступ. ст., комент. і слов. покажч. М. М. Пешақ]. — К. : Наук. думка, 1974. — 255 с.

ПВЛ – Повесть временных лет // Лаврентьевская летопись. — [2-е изд.] — Л. : Изд-во АН СССР, 1926–1927. — 286 с. — (Полн. собр. рус. летописей ; т. 1, вып. 1).

ПС – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. : [рукопис] / Зберігається в ЦНБ НАН України. — № 15512.

ПЛ – Приватні листи XVIII ст. / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. — К. : Наук. думка, 1987. — 173 с.

Пов. – Перетц В. Н. Повесть о трех королях-волхвах в западно-русском списке XV в. / В. Н. Перетц. — СПб., 1903. — 111 с.

Пол. св. – Полїтика свѣцкая // Два Почаївські стародруки : [фото-передрук Олекси Горбача]. — Мюнхен, 1966. — 110 с.

Права – Права, за якими судиться малоросійський народ // Пам'ятки політико-правової культури України. — К. : Наук. думка, 1997. — 135 с.

Р. – Южнорусские гратоты / [собр. Влад. Розовым]. — Киев, 1917. — Т. 1.

Рус. – Українські грамоти XV ст. / [підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського]. — К. : Наук. думка, 1965. — 163 с.

С. – Сковорода Г. Твори: в 2 т. / [упоряд. Т. А. Табачников, І. В. Іванько]. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — Т. 1—2.

Слав. – Славинецький Є. Лексіконъ латинский // "Лексикон латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / [підгот. до вид. В. В. Німчук]. — К. : Наук. думка, 1973. — С. 59—420.

См. Кл. – Смотрицкий Г. Ключъ царства небесного / Г. Смотрицкий. — Острог, 1587. — 8, 14 арк.

Тіт. – Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII–XVIII вв. [всезбірка передмов до українських стародруків]. — К., 1924.

ТУ – Торговля на Украине XIV – середина XVII века /Волинь и Поднепровье/ / [сост. В. Н. Кравченко, Н. Н. Яковенко.]. — К. : Наук. думка, 1996. — 393 с.

ХА – Книги временья и образья Георгия мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. — Пг., 1920. — Т. 1. — 612 с.

ХД – Житъе и хождение Данила, Русьскыя земли игумена, 1106–1108 : / [текст воспроизведен по древнейшему списку XV в., изд. Праслов. палест. о-вом.] — СПб. : Глазунов, 1896.

ПІДЛЯСЬКА СИСТЕМА ДІАЛЕКТНИХ МІКРОСИСТЕМ У СТРУКТУРІ ПОЛІСЬКОЇ МАКРОСИСТЕМИ

Визначення специфіки набузько-поліських говірок становить одне із складних завдань української діалектології. Думки щодо релевантності цього говору, висунені в працях дослідників, починаючи від К.П.Михальчука, (А.Ю.Кримський, В.М.Ганцов, Ф.Т.Жилко, Б.А.Шарпило, С.П.Бевзенко, І.Г.Матвійас, Й.О.Дзєндзелівський, А.М.Залеський, Г.О.Козачук), є дискусійними і лише спонукають до пошуків говіркових реліктів, які б забезпечили доказовість, що підляські говори входять до складу північноукраїнського наріччя.

У науковій літературі надбузько-поліські говори називають підляськими. Підляшшя є ареалом, де співіснували культури слов'ян і балтів, де співіснують мови і культури трьох братніх слов'янських народів: польського, українського і білоруського.

Автохтонне населення Південного та Північного Підляшшя між річками Нарвою і Бугом є українського походження, а населення, що проживає між Нарвою і Бебжею та на схід від міста Гайнівки, – білоруського походження.

Якщо йдеться про Північне Підляшшя, то на території між Бугом і Нарвою проживає нині, за приблизними даними, близько 100 тисяч україномовного православного населення, яке охоплює повільна асиміляція з польською нацією. Виділення надбузько-поліських говірок у північноукраїнському наріччі пояснюється давнім етнічним зв'язком цієї території з Наддністрянщиною і багатовіковим перебуванням відповідних земель у складі Польщі. Підляські говори тісно пов'язані із західнополіськими.

Усі місцеві говірки, говори і діалекти тяжіють до свого мовного материка – унормованої, кодифікованої загальнонаціональної мови, вищою формою якої є вироблювана віками літературна мова – основа монолітної єдності народу.

Надбузько-поліські говірки побутують на лівобережжі річки Західний Буг, тягнучись уздовж неї смугою 40–50 кілометрів до річки Нарев [1, с. 206].

Мовою населення Підляшшя, територія якого простягається від Володави і Острова Люблінського на півдні аж до річки Нарва на півночі у Підляському воєводстві, є український діалект, який українські та білоруські мовознавці називають надбузько-поліським, а польські вчені –

підляським. Ця система діалектних мікросистем входить до складу північноукраїнського (поліського) наріччя. Північна межа підляського українського діалекту була підтверджена науковими дослідженнями та мовознавчими картами Польської академії наук. Український підляський діалект поза Нарвою і на схід від міста Гайнівки межує з білоруськими діалектами.

Надбузько-поліська система діалектних мікросистем численних. Слід зазначити, що кожне друге-третє село має свою говірку. Усі підляські українські діалектні мікросистеми можна об'єднати у чотири діалектні системи, а саме: луговицьку, полівицьку, хмацьку та архаїчну.

Група луговицьких говірок тягнеться смугою з-під Володави понад Бугом аж до села Луги. Ця група говірок є найближчою до літературної української мови. Виступає у ній, в основному, притаманний літературній мові "ікавізм" – чергування [o], [e] з [i]: віл – вола, шість – шести.

Група полівицьких говірок лежить далі на захід від луговицьких говірок на Південному Підляшші та займає широку смугу понад кордоном Польщі з Білоруссю від Мельника над Бугом аж за Дубичи Церковні поблизу Гайнівки на Північному Підляшші. Говірки цієї групи є середньом'якими. Інфінітиви у них закінчуються на суфікс -ти (робити), а дієслова у множині першої та другої особи на -і або на -ьи (ходили, ходилиь). Не виступає тут "ікавізм", хоч у деяких селах біля Мілейчиць, Черемхи і Кліщель у Підляському воєводстві можна почути фрагменти цього фонетичного процесу. Характерним явищем у полівицьких говірках є наявність дифтонгів: [yo] і [ie] або [ие]: куонь, сіено, гориелка.

Хмацька говірка виступає в колишньому Володавському повіті на захід від полівицької говірки. Тягнеться вона смугою від села Русили, гм. Подєдвір'я нині Парчівського повіту, тобто від півночі до села Горки гм. Сосновиця Парчівського повіту і до села Брус Старий Володавського повіту на півдні. Ця говірка споріднена з полівицькою, але має своєрідні риси. Виступає тут дифтонг [yo], а у мовленні старших людей – дифтонг [ie], так як і в полівицькій говірці. Вона є давньою діалектною мікросистемою, оскільки архаїчні говірки тягнуть на захід. Характерною ознакою хмацької говірки є те, що її носії говорять: ходиліхмо або рідше ходилісьмо, а не ми ходилі. Звідси їх говірку сусіди назвали хмацькою, а носіїв говірки – хмаками. Також для цієї говірки характерним є те, що чоловік каже: ходивем, а не я ходив, а жінка: ходила-м, а не я ходила. Архаїчні українські говори розташовані далі на захід та північний захід від Бугу і кордону Польщі з Білоруссю. На заході вони зливаються і змішуються з

польською мазурською говіркою, а на півночі, поза Нарвою і на схід від Гайнівки, – з білоруськими говірками. Займали вони колись дуже величезну територію, але вже понад 100 років тому місцевий діалект зник, а на його основі виник своєрідний польський підляський діалект.

Архаїчні говірки побутують ще в Підляському воєводстві на території поміж Більськом Підляським і Гайнівкою і річкою Нарвою на півночі. На такій території, як: на захід від Парчева, на схід від Радзиня Підляського, на схід від Межиріччя Підляського, навколо Білої Підляської та від неї на захід, в околицях м.Лосиці, на захід від Сім'ятич і Дорогичина, на південь і схід від Бранська, на південь від Суража у Підляському воєводстві, а також на схід від Седлець і на північний схід від Соколова Підляського та на захід за Соколом Мазовецького воєводства українські – архаїчні говірки вже давно мертві. Група українських архаїчних говірок характеризується м'якістю та дифтонгами [yo], [je] і [ie], хоч у деяких говірках може виступати таке явище, коли давній подовжений [o] не встиг перейти в дифтонг [yo]. Немає тут, в основному, нахилу вимови [o] до [y] як у луговицьких і полівицьких говірках, тобто "укання". Інфінітиви в групі цих говірок мають суфікси -ті (робіті або робиті), а дієслова у множині минулого часу мають закінчення -і (ходілі або ходили).

Система вокалізму підляських говірок – це та релевантна ланка, яка чітко вказує на їх приналежність до західнополіських говірок, що є структурним компонентом північноукраїнського наріччя. Система голосних надбузько-поліської системи діалектних систем зберігає найбільше південно-західних особливостей.

Голосна фонема /a/ у підляських говірках реалізується у факультативних варіантах. У наголошеній і ненаголошеній позиціях голосний [a] після м'яких приголосних переходить у голосні переднього ряду – найчастіше [e], рідше [и] та [o].

У називному відмінку однини для іменників середнього роду типу знання характерна давня форма на -е [жит':е *]. Ця ознака є специфічною для північних говорів, суцільним ареалом виступає також у північній частині середньонаддніпряньського і слобожанського (на території Росії) говорів південно-східного наріччя та в південно-західних говорах, за винятком карпатських [4, с. 16].

У сучасних надбузько-поліських говірках голосний [e] відповідно до [a] виступає після палаталізованих [д], [т], [н], [з], [с], після сонорних [р], [л] та напівпалаталізованих шиплячих: [курч'е], [ч'ес], [душ'е], [д'едина], [д'екуй], [гр'етка], [шул'ек], [с'еду].

Таким чином, зміна голосного [a] після м'яких приголосних щодо варіантності рефлекса і його локалізації у підляських говірках досить строката.

Фонема /o/ переважно у ненаголошеній позиції виявляється у факультативних та позиційних варіантах, але факультативні варіанти домінують, бо це діалектна мова. У ненаголошеній позиції [o] вимовляється у підляських говорах з більшим чи меншим наближенням до [y]: [гурубец'], [бугатир], [мулудóго]. Це явище характерне й іншим говорах української мови, але воно відбувається лише у позиції перед наголошеними складами з [y] та [i]. У надбузько-поліських говірках "укання" різнопозиційне:

- 1) [дукúпи], [куму́](кому), [нагуду́ї], [туму́];
- 2) [суло́ма], [кумо́ра], [дудóму];
- 3) [тува́р], [куза́], [пушла́], [кума́х'і], [пушла́];
- 4) [куме́д'іа], [вуз'ме́];
- 5) [кулу́], [вузу́ла], [худу́ла];
- 6) [пул'іно], [суп'ілка], [туб'і];
- 7) [гулува́], [кулосóк], [мулуду́ца], [чулов'ік];
- 8) [пуса́ду], [ду шко́ли], [пуд л'ісом], [спуд сто́ла], [спуд пе́чи].

Сильне "укання" в ненаголошеній позиції наявне не лише в надбузько-поліських, західнополіських, а і в середньополіських говірках [3, с. 67].

Для підляських говорів характерне явище "акання", але його характер і ступінь неоднакові і залежать від багатьох чинників, наприклад: [гар'ілка], [раўча́к], [балóта], [галу́пка].

Голосні [e], [i] у ненаголошеній позиції мають позиційні варіанти. Але у підляських говорах голосний [e] може наближатися до [i] і в наголошеній позиціях: [ві́сни], (весни), [гли́ї], [лі́ж'ін'], [сі́ла], (села). Можна знайти й релікти повної нейтралізації звука [e] із звуком [i] : [мо́ри], [зіле́н'і]. Наголошений голосний [i] наближається до [e], а то й повністю ним заступається: [ве́дно], [вунé], [же́то], [кулéска]. Цікаве явище, коли у позиції після [й] ненаголошений [e] вимовляється з наближенням до [i]: [ма́йї], [пас'і́йш]. Це вже багатство факультативних варіантів.

Рефлекси фонему /u/ у більшості випадків у надбузько-поліській системі діалектних мікросистем пояснюються не говірковою тенденцією, а іншими чинниками, пов'язаними з народною етимологією та морфологічною асиміляцією.

У деяких підляських говірках ще не відбулося злиття давніх [i] та [ы] в один вияв сучасної фонему /i/. Давній [ы] зберігається після шиплячих, губних, задньоязикових: мышы, жыто, лыжы та ін. Відповідно до

давнього [и] виступають звуки [i], [и]: [н'іва], [н'іва], [ход'іт'і], [п'ітати], [м'іш'і], [м'іло].

У надбузько-поліських говірках виявляються різні ступені пом'якшення і ствердіння приголосних перед давніми [e], [i], а саме:

1) повне пом'якшення приголосних на білоруському пограниччі;
2) ствердіння тільки губних перед звуком [e] (незалежно від його походження);

3) ствердіння всіх приголосних перед [e] і водночас м'якість їх перед [i] – найбільш характерна особливість надбузько-поліських говірок ;

4) ствердіння усіх приголосних перед давніми [e] та [i] [2, с. 171].

Вокалізм надбузько-поліської системи діалектних мікросистем становить результат поєднання традиційних книжних елементів із живою мовою найширших верств говірки.

Говірка Північного Підляшшя монолітна, відображає своєрідні барви живої мови своєї місцевості.

На початку ХХ ст. дослідники констатували, що дифтонги помітно втрачаються, але на Підляшші ми можемо почути ці релікти, дивуючись їх природі.

Ще й зараз у надбузько-поліських говірках зберігаються дифтонги [yo], [ye], [yi], [ie], які поступово витісняються монофтонгами [y], [и], [i]. Відповідно до етимологічного [o] в новозакритих складах під наголосом виступають здебільшого монофтонги [y], [и], [i], [i^н]: (кун', вул, кин', вил, к'і'н', в'і'л, к'ін', в'іл та ін.), хоч у надбузько-поліських говірках зустрічаються ще й дифтонги [yo], [ye], [yi]: (вуол, муой, вуел, муей, вуіл, куін' та ін.), які помітно витісняються монофтонгами, зокрема й [y] (в'ул, м'уй та ін.). На місці етимологічного [e] в новозакритих складах під наголосом також виступають звичайні монофтонги [y], [y̆], [и], а частіше [i]: (прин'ус, прин'ус, прин'іс, жінка, піч, шіст', с'ім та ін.), хоч у надбузько-поліських говірках зустрічається ще дифтонг [ie] (хміел' та ін.). Давній [h] як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях заступається тепер монофтонгом [i]: (сн'іг, с'іно, л'іс, л'іса та ін.), хоч у ненаголошеній позиції може бути й [и]: (миш'ок, пис'ок та ін.), проте в ряді говірок, зокрема в деяких північніших і в надбузько-поліських, під наголосом виступає ще й дифтонг [ie] чи [ие]: (с'ієно, л'ієс, т'ієсто та ін.).

Отже, система голосних надбузько-поліських говірок має свої місцеві особливості, які до певної міри обумовлені впливами волинсько-поліських діалектних рис та південно-волинських і боротьбою останніх із сучасною північною специфікою. Надбузько-поліські говірки мають спільні

риси з холмськими (волинського діалектного типу), наддністрянськими і надсянськими говірками (галицько-буковинського діалекту).

Як бачимо, вокалізм надбузько-поліської системи діалектних мікросистем поєднує в собі традиційні елементи західнополіських, середньополіських, східнополіських говорів, що зазнали змін упродовж історії, та новаторські тенденції, властиві функціонуванню діалектної мови. Цілком природно, що підляські говори найближчі до волинсько-поліських, з якими й складають спільне територіально-мовне утворення. Проте істотну роль у формуванні цього говору відіграли й правобережнополіські та лівобережнополіські говори, що разом структурують північноукраїнську макросистему діалектних систем. Тому цілком правомірно у поліському наріччі ми можемо чітко окреслити четверту поліську систему діалектних мікросистем – надбузько-поліську, поширену на північ від Холма аж до Буга. Цей діалект має право на існування і належить українській діалектній мові.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. — К., 1980. — С. 206.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. — К., 1965. — С. 171.
3. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. — К., 1973. — С. 67.
4. Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. — 2004. — № 4. — С. 16.

Наукове видання

РЕПРЕСОВАНІ МОВОЗНАВЦІ

Збірник наукових праць

Науковий редактор:
БОЙКО Надія Іванівна

Відповідальний за випуск – Бойко Н. І.
Технічний редактор – Лисенко М. М.
Комп'ютерна верстка, макетування – Косяк В. М.
Літературний редактор – Приходько Н. О.
Коректор – Конівненко А. М.

Підписано до друку	10 р.	Формат 60x84/16.	Папір офсетний.
Гарнітура Computer Modern.		Ум. друк. арк. 6,2	Тираж 105 прим.
Замовлення №			

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru